

Міністерство освіти і науки України
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
Факультет географії, історії та туризму
Кафедра історії, теорії держави і права та філософії

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ СТУПЕНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ «МАГІСТР»**

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРИ
ВИВЧЕННІ ШКІЛЬНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Виконала:

студентка факультету географії, історії та туризму спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія), групи 022-ШІ (м)

Васьковець Христина Іванівна

Науковий керівник:

кандидат іст. наук, доцент кафедри історії, теорії держави і права та філософії Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»

Старжець Володимир Іванович

Рецензент:

доктор іст. наук, професор, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету

Давидюк Руслана Петрівна

АНОТАЦІЯ

УДК 37.016:94(477)

ВАСЬКОВЕЦЬ Х. І.

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРИ ВИВЧЕННІ ШКІЛЬНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У кваліфікаційній роботі на основі детального аналізу комплексу джерел та методичної літератури з обраної теми досліджено компетентнісний потенціал шкільного курсу історії України. Проаналізовано освітні технології, методи та засоби формування громадянської свідомості учнів на уроках історії України. Вдосконалено методичні і практичні прийоми формування громадянської відповідальності. Визначено роль формувального оцінювання на уроках історії України в контексті навчання громадянської компетентності. З позицій сучасного бачення визначено місце і роль ключових та предметних компетентностей у процесі формування всесторонньо розвиненої особистості, здатної застосовувати отримані знання в конкретних життєвих ситуаціях. Окрема увага зосереджена на впровадженні результатів дослідження щодо формування громадянської свідомості учнів на уроках історії України.

Історія України як навчальний предмет відкриває широкі можливості для формування громадянської компетентності здобувачів освіти. Основою для реалізації завдань громадянської освіти на уроках історії України є постійне вдосконалення навчальних програм, підручників, посібників, які забезпечують процес ефективного розвитку громадянської самосвідомості школярів.

Обґрунтовано, що методика формування громадянської компетентності учнів на уроках історії України передбачає системне оволодіння та сприйняття ними знань і застосування їх у практичній площині, обов'язкове систематичне застосування інтерактивних технологій навчання, що максимально активізує позицію учня в навчанні.

Ключові слова: історія України, освіта, НУШ, компетентнісне навчання, громадянська компетентність, методи навчання.

ANNOTATION

VASKOVETS H. I.

THE FORMATION OF CIVIC COMPETENCE DURING THE STUDY OF THE SCHOOL COURSE ON THE HISTORY OF UKRAINE

In the qualification paper, based on a detailed analysis of the complex of sources and methodical literature on the chosen topic, the competence potential of the school course of the history of Ukraine is investigated. The educational technologies, methods and means of forming the civic consciousness of students in the lessons of the history of Ukraine were analyzed. Methodical and practical methods of forming civic responsibility have been improved. The role of formative assessment in the lessons of the history of Ukraine in the context of teaching civic competence is determined. From the point of view of the modern vision, the place and role of key and subject competencies in the process of forming a comprehensively developed personality, capable of applying the acquired knowledge in specific life situations, is determined. Particular attention is focused on the implementation of research results on the formation of civic consciousness of students in lessons of the history of Ukraine.

The history of Ukraine as an educational subject opens up wide opportunities for the formation of civic competence of the students of education. In the content of the educational subject, the competence potential for highlighting, emphasizing and assimilation of civics knowledge by students is initially laid. The basis for the implementation of the tasks of civic education in the lessons of the history of Ukraine is the constant improvement of educational programs, textbooks, manuals, which ensure the process of effective development of civic self-awareness of schoolchildren.

It is substantiated that the method of forming the civic competence of students in the lessons of the history of Ukraine involves the systematic acquisition and perception of knowledge and its application in the practical plane, the mandatory systematic use of interactive learning technologies, which maximally activates the student's position in learning.

Key words: *history of Ukraine, education, NUS, competence training, civic competence, teaching methods.*

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. Стан наукової розробки теми	8
1.1. Історіографія та джерельна база дослідження	8
1.2. Теоретико-методологічні засади проблеми	20
Розділ 2. Ключові предметні компетентності школяра як засіб формування сучасної особистості	25
2.1. Компетентнісний підхід у концепції Нової української школи	25
2.2. Сучасний урок історії в контексті компетентнісного навчання	35
Розділ 3. Формування громадянської компетентності на уроках історії України	46
3.1. Громадянська компетентність: теоретична основа	46
3.2. Методичні і практичні аспекти формування громадянської компетентності	55
3.3. Роль формувального оцінювання на уроках історії України в контексті виховання громадянської компетентності.	64
Розділ 4. Впровадження результатів дослідження щодо виховання громадянської свідомості учнів на уроках історії України	72
ВИСНОВКИ	94
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	97

ВСТУП

Національна школа – гарант процвітання і суверенності української держави. Стратегічні завдання реформування освітньої галузі полягають у вдосконаленні і розбудові національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави. Головна мета – створити школу, в якій буде комфортно навчатись і яка даватиме учням не тільки знання, а й уміння застосовувати їх у повсякденному житті, школу, де вчать критично мислити, експериментувати та не боятися висловлювати власну думку. Організація сучасного освітнього процесу потребує змін у підходах, методах та засобах формування громадянської свідомості учнів на уроках історії України.

Актуальність дослідження. Глибокі суспільні трансформації призвели до нагальної потреби реорганізації української системи освіти. Відповідно до концепції Нової української школи в нинішньому освітньому просторі головна увага зосереджена на формуванні ключових життєвих та предметних фахових компетентностей учнів, які в майбутньому сприятимуть становленню успішного громадянина, адаптованого до сучасних умов життя: конкурентоспроможного; комунікабельного; суспільно активного; відповідального, з високим професіоналізмом; з навичками самореалізації та почуттям патріотизму.

Загроза існуванню держави та суспільно-політичні зміни, що відбуваються зараз в Україні, свідчать про нагальну потребу вдосконалення політичної культури та громадянської освіченості населення і в першу чергу, молоді. В розрізі цієї проблеми саме громадська компетентність здатна стати дієвим засобом формування національної самосвідомості юних українців. Актуальність нашого дослідження посилюється тим, що на сьогодні все ще не достатньо розроблені методичні підходи щодо формування громадянської компетентності учнів на уроках історії України. Вдосконалення потребують навчальні програми, підручники та інші засоби навчання.

Перераховані вище обставини визначають необхідність нашого дослідження, а його актуальність не викликає сумнівів.

Об'єкт дослідження – формування громадянської компетентності під час вивчення шкільного курсу історії України.

Предмет дослідження – методичні і практичні аспекти формування громадянської компетентності в школярів на уроках історії України.

Мета дослідження. На основі детального аналізу комплексу джерел та методичної літератури з обраної теми, дослідити компетентнісний потенціал шкільного курсу історії України. Проаналізувати освітні технології, методи та засоби формування громадянської свідомості учнів на уроках історії України.

Для досягнення поставленої мети визначені наступні **завдання**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми та охарактеризувати теоретико-методологічні засади проблеми;
- дати оцінку компетентнісному підходу в концепції Нової української школи;
- проаналізувати сучасний урок історії при компетентнісному навчанні;
- дослідити в історичній ретроспективі теоретичну основу громадянської компетентності;
- розкрити методичні і практичні аспекти формування громадянської компетентності;
- визначити роль формувального оцінювання на уроках історії України в контексті навчання громадянської компетентності;
- здійснити впровадження результатів дослідження в навчальний процес.

Методологічну основу склали принципи науковості, об'єктивності та системного аналізу. Під час дослідження були використані методи *теоретичні*: аналіз, синтез, обробка та інтерпретація наукових розвідок із проблеми дослідження для визначення сутності формування громадянської компетентності на уроках історії України, уточнення ключових понять дослідження; аналіз освітніх програм; *емпіричні*: спостереження, анкетування учасників освітнього процесу, методи діагностування для визначення рівнів сформованості громадянської компетентності в учнів ЗЗСО.

Наукова новизна. На основі аналізу законодавчої бази та нормативно-правових джерел, критичного опрацювання науково-методичної літератури, у роботі проаналізовано теоретичні та практичні аспекти формування громадянської компетентності учнів під час вивчення шкільного курсу історії України. На прикладі конкретних елементів уроків проаналізовано можливості сучасного уроку історії в контексті компетентнісного навчання. В історичній ретроспективі досліджено теоретичну основу громадянської компетентності. Вдосконалено методичні і практичні прийоми формування громадянської компетентності. Визначено роль формувального оцінювання на уроках історії України в контексті навчання громадянської компетентності. Окрема увага зосереджена на впровадженні результатів дослідження щодо формування громадянської свідомості учнів на уроках історії України.

Практичне значення полягає в тому, що матеріали дослідження можуть стати основою для подальшого вивчення поставленої проблеми. Теоретична основа нашої роботи може використовуватися для підготовки та проведення занять, лекцій або семінарів з методики навчання історії у ЗЗСО, оскільки являється систематизованим і узагальненим аналізом матеріалів по цій темі. Результати дослідження можуть впроваджуватися в загальноосвітній навчальний процес і сприятимуть ефективнішому формуванню громадянської компетентності учнів на уроках історії України. Матеріали роботи можуть використовуватися для науково-методичного вивчення теоретичних і практичних проблем щодо реалізації компетентнісного підходу у навчанні.

Апробація отриманих результатів. Основні положення роботи обговорено на засіданні кафедри історії, теорії держави і права та філософії МЕНУ ім. акад. С. Дем'янчука. Результати та висновки дослідження апробовано на звітній науково-практичній конференції викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів МЕНУ ім. акад. С. Дем'янчука.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, що поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дослідження становить 107 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження

Розвиток підходів до навчання історії відбувається під впливом різних чинників, таких як зміни в підходах до освітнього процесу, впровадження нових технологій, розробка програм тощо. Напрацювання нових методик викладання історії в загальноосвітніх закладах завжди мало велике значення для педагогів. В українській методичній літературі та наукових публікаціях останніх років значна увага приділяється характеристиці суті компетентнісного навчання, формуванні ключових компетентностей та особливостях їх впровадження в навчальний процес різних освітніх галузей.

Формування громадянської компетентності під час вивчення шкільного курсу історії України є важливою освітньо-методичною темою. Проблематика розвитку ключових та предметних компетентностей знаходила своє зацікавлення серед широкого кола українських методистів, вчителів, дослідників. Разом з тим, розроблення ефективних методів та засобів формування громадянської свідомості в школярів і до сьогодні залишається малодослідженою темою.

Історіографію з проблеми формування громадянської компетентності на уроках історії України, можна чітко розділити за хронологічним принципом:

- становлення і розробка цієї проблематики (1991–2016 роки), яка характеризувалася відмовою від заідеологізованої радянської освітньої системи, пошуком нових підходів у навчанні. Головний акцент робився на розробці засобів та методів навчання і виховання національної свідомості та громадянськості у школярів незалежної України.

- сучасна українська історіографія (2016–2024 роки), особливістю якої є дослідження різних аспектів навчання предметів громадянської та історичної освітньої галузі. Сьогодні в освітянському середовищі відбуваються дискусії стосовно позитивних та негативних процесів які були започатковані стартом освітньої реформи – Нова українська школа. Вагомим досягненням сучасної

історіографії є напрацювання конкретних науково-методичних підходів щодо формування громадянської компетентності у шкільній молоді.

Становлення незалежної України виявилось важким процесом як в економічному так і культурно-освітньому плані. В перші роки самостійності гостро постала проблема розробки нових підходів в освітній галузі, які б забезпечили навчання і виховання національно свідомого громадянина. Вітчизняна система освіти не мала ще розробленого національного законодавства, освітньої стратегії, нової навчально-методичної бази.

Дослідження прогресивних освітян та педагогів-новаторів, які змогли швидко переорієнтуватися на національні освітні потреби, стали надзвичайно цінними для широкого кола освітян, методистів та науковців. Тому кожна методична розробка, наукова стаття чи дидактичний матеріал, що сприяв формуванню громадянськості у 1990-ті роки є надзвичайно цінними і важливими як з точки зору історії розвитку української педагогічної думки так і з методично-наукового аспекту.

Перш за все варто згадати педагогів і методистів, що стояли біля витоків розвитку національного шкільного курсу історії України, компетентнісного навчання та громадянської освіти: В. Кузь [70]; І. Родигіна [83; 84]; В. Мисан [56; 57]; Л. Огородник [68]; А. Старєва [91]; О. Тягло [105]; О. Фідря [106]; Н. Бібік [20]; Б. Ступарик [96] та ін.

Ще до впровадження громадянського компонента в систему шкільної освіти низка педагогів та методистів вже займались теоретичним обґрунтуванням цього питання, зокрема колектив авторів під керівництвом В. Кузя видав підручник щодо бачення концепції національного і громадянського виховання школярів: «Основи національного виховання: концептуальні положення» [70]. Чи не вперше було визначено сутність поняття «національна самосвідомість» охарактеризовано ознаки та методи його виховання в учнів загальноосвітніх шкіл. Виховання національної самосвідомості особистості передбачало формування усвідомлення молоддю своєї етнічної спільності, усвідомлення національних цінностей (мови, території, культури, історії),

відчуття своєї причетності до розбудови національної державності; патріотизму, що сприяє утвердженню власної національної гідності [70, с. 38]. Завдання української педагогіки полягало в тому, щоб привнести в систему виховання ознаки національного характеру, творчо формувати їх у кожної дитини і молодій людини.

Рівненський вчитель-методист В. Мисан описав розвиток історичної пропедевтики в українській школі, визначив формування змісту й методики викладання вступних, підготовчих курсів історії в 5 класах. У підручнику «Оповідання з історії України та рідного краю: Підручник для 5-го класу середньої школи» [57] та статті «Якої історії та як потрібно вчити п'ятикласників» [56] автор не лише обґрунтував свої напрацювання щодо громадянознавчого компоненту, а й практично втілював їх в навчальний процес, наголосивши на тому, що історична освіта «повинна давати не стільки знання фактів, скільки навчити учнів розуміти історичний процес та осмислювати його» [56, с. 30].

У дослідженні Н. Бібіка «Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування» було визначено основні теоретичні аспекти проблеми, понятійний апарат, європейські практики використання та узагальнений аналіз застосування такого підходу. Визначено позитивний вплив на формування особистості та громадянина шляхом розвитку компетентностей школярів [20].

З початком 2000-х відбувається помітне зростання зацікавленості до компетентнісного навчання, зокрема щодо особливостей його застосування: К. Баханов [14; 16; 17], О. Пошетун [72; 74; 75; 77; 79], Ю. Завалевський [33; 34], О. Овчарук [66], Л. Курінько [47], І. Бех [18], О. Онопрієнко [69], В. Дем'янчук [30], С. Терно [102] та ін.

Дослідниця О. Овчарук у статті «Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти» актуалізуючи світовий та вітчизняний досвід наголосила на важливості впровадження компетентнісного підходу в освітній процес [66]. Підтверджено, що розвиток компетентностей сприяє кращому засвоєнню вивченого матеріалу та особливо його застосування в практичних ситуаціях.

У науково-методичній розвідці В. Дем'янчука «Проблеми громадянської освіти та формування правосвідомості у старшокласників» [30] проаналізовано головну мету громадянської освіти. Зауважено, що громадянська освіта повинна бути спрямована на розвиток і підтримку внутрішньої свободи людини, створювати умови для її практичної діяльності. Визначено як нагальну проблему вдосконалення політичної культури та громадянської освіченості населення, зокрема, молоді, тому саме громадянська освіта здатна стати дієвим засобом формування демократичних засад особистості.

О. Фідря та Н. Фідря визначили особливості формування просторової компетенції та картографічних вміння й навички у курсах шкільної історії [106]. Таким чином, одні із перших описали складові предметної історичної компетентності. Авторами було наголошено на важливості орієнтування учнями в історичному просторі для успішного засвоєння вивченого матеріалу.

З'являється ціла низка навчально-методичних посібників щодо впровадження компетентнісного підходу в освітній процес.

Зокрема посібник І. Родигіної «Компетентнісно-орієнтований підхід до навчання» розкриває можливості компетентнісної технології та методику її формування. Компетентнісно-орієнтований підхід до навчання передбачає формування в учнів різних груп компетентностей, які охоплюють, за словами І. Родигіної, «глибокі, систематичні, поліфункціональні знання; вміння і навички використання знань у стандартних і нестандартних ситуаціях; ціннісні установки та мотивацію діяльності» [83, с. 23].

Цінною є праця К. Баханова «Навчання історії в школі під кутом зору компетентнісного підходу: Посібник для вчителя» [15]. Навчальний посібник присвячений актуальній проблемі методики навчання історії – запровадженню компетентнісного підходу до навчання історії в школі. У ньому розглянуто сутність і структуру історичної компетентності учнів, механізми та шляхи впровадження компетентнісного підходу навчання. Видання все ще не втратило актуальності і буде корисним для вчителів історії та суспільствознавчих дисциплін, студентів педагогічних спеціальностей.

Безпосередньо проблемі громадянського виховання присвячений посібник Ю. Завалевського «Громадянське виховання старшокласників: проблеми, досвід, перспективи: навчально-методичний посібник» [33]. Дослідження розкриває особливості формування громадянської спрямованості старшокласників у виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів. Проаналізовано стан проблеми в її історичному розвитку; виявлено, що у структурі громадянської спрямованості є три компоненти: пізнавальний, мотиваційний, вчинковий. Обґрунтовано і сформульовано умови, що впливають на підвищення ефективності формування громадянської компетентності старшокласників, визначено структуру, критерії, показники і рівні сформованості громадянської спрямованості особистості.

Значну роль у становленні громадянської компетентності відіграє розвиток критичного мислення учнів на уроках історії. Цей важливий аспект проблеми розкрито в праці С. Терно «Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії» [100]. У посібнику для вчителів представлено методику розвитку критичного мислення школярів на уроках історії. Автор визначив, що критичне мислення є мисленням усвідомленим, самостійним, цілеспрямованим, обґрунтованим, контрольованим, самоорганізованим, рефлексивним. Головною складовою методики розвитку критичного мислення є залучення школярів до розв'язування проблемних задач через використання проблемних технологій та інтерактивних методів навчання, що передбачають науковий діалог та рефлексію пізнавальної діяльності.

Отже, методика компетентнісного навчання в українських педагогів та науковців викликала дослідницький інтерес та була апробована задовго до реформування української системи освіти у 2016 році.

Впровадження ключових та предметних компетентностей відповідно до Концепції НУШ значно прискорило перехід до вищезгаданого підходу і активізувало дослідження в цьому питанні. Науково-методичні розробки щодо розвитку громадянських та соціальних компетентностей представлені публікаціями: О. Пометун та Т. Ремех [78]; О. Гончарової [26], В. Зорічевої

[36], Т. Мацейківа [55], П. Мороза [63], Р. Мохнюка [64], І. Процюк [80], В. Старжеця [93], Б. Трембальської [104] та ін.

Формуванню громадянської та соціальної компетентності учнів на уроках історії відповідно до вимог громадянської та історичної освітньої галузі НУШ присвячена стаття О. Гончарової [26]. В статті авторка розглянула формування громадянської та соціальної компетентності учнів на уроках історії через включення таких елементів: робота в малих групах, проектна діяльність і аналіз життєвих ситуацій, рольові та імітаційні ігри, дискусії, дебати тощо.

Т. Мацейків у статті «Шляхи, форми та методи формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках історії України» [55] розглядає питання формування громадянської компетентності учнів ліцею засобами навчання історії України. Автор зазначає пріоритетну роль старшої школи в цьому процесі, яка значно розширює знання учнів про явища і події суспільно-історичного життя, права людини, сприяє формуванню громадянської позиції людини. Автор уточнює потенціал предмета «Історія України» в формуванні громадянської компетентності учнів ліцею. Виходячи з концепції ключових компетентностей, обґрунтовано висновок про те, що громадянська компетентність може у всіх своїх компонентах формуватися на уроках історії України. Основою для реалізації завдань громадянської освіти на уроках історії України є вдосконалення навчальних програм, підручників, посібників, які забезпечують можливість формування громадянської компетентності.

У дослідженні П. Мороза «Історична предметна компетентність учнів старшої школи: визначення та складники» охарактеризовано систему предметних компетентностей, що формується у навчанні кожного навчального предмета та відповідає специфіці його змісту [63]. Розглянуто тлумачення та вимоги до предметних (галузевих) компетентностей Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. Наголошено, що предметна історична компетентність має сприяти розвитку та соціалізації особистості учня як громадянина України, соціально адаптованої та відповідальної особистості [63]. Визначено, що до складників історичної предметної компетентності

належать: хронологічна, просторова, інформаційно-мовленнєва, логічна, аксіологічна компетентності.

Нові підходи до навчання вплинули і на зміни в оцінюванні знань учнів та сформованості їхніх компетентностей. У статті В. Старжеця «Методика використання формувального оцінювання на уроках історії» розглянуто та визначено сутність формувального оцінювання, особливості його застосування на уроках громадянської та історичної освітньої галузі [93]. Проаналізовано новий вид оцінювання як дієвий засіб визначення навчальних результатів учнів в умовах компетентнісного навчання. Метою дослідження є спроба аналізу впровадження формувального оцінювання в шкільний навчальний процес, опис методичних підходів щодо використання прийомів формувального оцінювання на уроках історії в закладах загальної середньої освіти.

В статті Б. Трембальської «Сутність і структура поняття «громадянська свідомість майбутніх педагогів» досліджено підходи до формування громадянської свідомості студентів педагогічних спеціальностей [104]. Виокремлено мету і завдання громадянського виховання сучасної молоді, обґрунтовано складові громадянської освіти. Охарактеризовано компоненти формування громадянської свідомості, зокрема: патріотизму, національної свідомості, культури міжетнічних відносин, правових знань, моральності особистості, працьовитості. Обґрунтовано методи і форми виховання громадянської свідомості у майбутніх педагогів.

Крім науково-методичних статей вийшла ціла низка авторських посібників та методичних рекомендацій розроблених Міністерством освіти і науки України.

Практичні методи формування громадянської компетентності на уроках історії України детально описані в посібнику «Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник» за авторством відомих методистів О. Пометун, Н. Гупана, В. Власова [76]. В ньому розкриті теоретичні та практичні проблеми застосування компетентнісно орієнтованої методики навчання історії в основній школі. Викладено теоретичні

засади, що характеризують компетентнісно-орієнтований підхід у шкільній історичній освіті, подано поняттєво-термінологічний апарат з проблеми. Крім громадянської компетентності описано підходи до розвитку хронологічного, просторового, логічного, інформаційного й аксіологічного складників історичної компетентності, структуру та методику уроків, на яких вони мають формуватись.

Міністерством освіти і науки України у співпраці з Європейським Центром ім. Вергеланда розробили посібник для вчителів 5-9 класів щодо форм, методів та засобів формування громадянської компетентності з різних предметів в учнів середньої школи [28]. Збірник містить методичні рекомендації та приклади вправ для реалізації наскрізної змістової лінії «громадянська відповідальність» в рамках оновлених навчальних програм для 5–9 класів. На практиці показано, як через компетентнісний підхід можна поєднати предметні навчальні цілі із завданням виховання відповідальних та активних громадян. В окремому розділі містяться матеріали покликані слугувати прикладом для вчителів історії щодо розробки власних авторських матеріалів із формування громадянської компетентності на уроках історії.

Отож, аналіз історіографії формування громадянської компетенції школярів засвідчує започаткування досліджень з заявленої проблематики у кінці 1990-х – початку 2000-х рр. Наступний етап був надзвичайно продуктивними, який характеризувався помітним інтересом до компетентнісного навчання, зокрема щодо особливостей його застосування. Впровадження ключових та предметних компетентностей відповідно до Концепції НУШ значно прискорило перехід до вищезгаданого підходу і активізувало вивчення методичних прийомів формування громадянської компетентності на уроках історії України.

Основу джерельної бази нашого дослідження склали законодавство України в освітній сфері та нормативно-правові акти, що безпосередньо стосувалися впровадження компетентнісного навчання. Перш за все, потрібно згадати в історичній ретроспективі розвиток нормативно-правової основи щодо

впровадження громадянського виховання та компетентнісного навчання в освітній процес.

Першим концептуальним поглядом на майбутній розвиток національної освіти була постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896, «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»)). Після становлення України як самостійної держави освіта стала власною справою українського народу. Як зазначалося, існуюча система освіти перебувала в стані, що не задовольняв вимог, які постали перед нею в умовах розбудови української державності, культурного та духовного відродження українського народу [11]. Перш за все, це проявлялося в невідповідності освітньої сфери запитам особистості, суспільним потребам та світовим досягненням людства; у знеціненні соціального престижу освіченості та інтелектуальної діяльності; у бюрократизації всіх ланок освітньої системи.

Тому головна мета Програми полягала у визначенні стратегії розвитку освіти в Україні на найближчі роки та перспективу XXI століття. Стратегічні завдання реформування освітньої галузі вбачалися у «відродженні і розбудові національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави, формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров'я, забезпечення пріоритетності розвитку людини; виведення освіти в Україні на рівень освіти розвинутих країн світу шляхом докорінного реформування її концептуальних і організаційних засад; подолання монопольного становища держави в освітній сфері визнанні освіти важливим інструментом національного розвитку і гармонізації національних відносин» [11]. Вже тоді зазначалось у важливості органічного поєднання у змісті освіти загальноосвітньої та фахової складових.

Окремим блоком стояло питання національного та громадянського виховання. Головна мета національного виховання, говорилося в документі – «набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності

особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури» [11].

Таким чином, ця концепція дала поштовх до майбутнього реформування освітньої галузі, формування ключових та предметних компетентностей. Аналіз змісту документу дає підстави говорити про його досить демократичний та модерністський характер. Значна кількість його положень і сьогодні не втратила своєї актуальності.

На початку 2000-х відбувались активні пошуки модернізації та продовження реформування освітньої системи. Результатом стало розроблення МОН України спільно з міжнародними організаціями, зокрема ООН «Стратегії реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики» [12]. У документі подано дослідження з аналізу тогочасної освітньої політики в Україні. Стратегія базувалася на світових підходах до визначення та розроблення варіантів розв'язання проблем освітнього сектора. Автори аналізували сучасні тенденції розвитку освіти ХХІ століття, окреслювали можливі альтернативи, оцінювали їх перспективність щодо впровадження, надавали рекомендації. Було визначено такі ключові напрямки реформування освіти: рівний доступ до якісної освіти, зміст та моніторинг якості, управління та фінансування.

Окремий розділ Концепції було присвячено компетентнісному навчанні, як зазначалося «Цілеспрямоване набуття молоддю знань, умінь і навичок, їх трансформація в компетентності сприяє особистісному культурному розвитку, розвитку технологій, здатності швидко реагувати на запити часу. Європейські країни сьогодні розпочали ґрунтовну дискусію навколо того, як озброїти людину необхідними вміннями та знаннями для забезпечення її гармонійної взаємодії з технологічним суспільством, що швидко розвивається. Саме тому важливим є усвідомлення поняття компетентності в суспільстві, що базується на знаннях. Важливо розуміти яких саме компетентностей необхідно навчати і

як, що має бути результатом навчання» [12, с. 13]. Отож впровадження компетентнісного навчання було питанням часу.

Модернізація українського суспільства, спроба узурпації влади В. Януковичем, російська агресія та виклики часу зумовили реформування загальної середньої освіти, а згодом і всієї української освітньої галузі. Міністерство освіти і науки України, 17 серпня 2016 року оприлюднило «Концептуальні засади реформування середньої освіти» [9]. Цей документ пояснював ідеологію змін в освіті та розпочав дискусію серед педагогів та широкого кола громадян.

Головна мета – створити школу, в якій буде комфортно навчатись і яка даватиме учням не тільки знання, а й уміння застосовувати їх у повсякденному житті, школу, де вчать критично мислити, експериментувати та не боятися висловлювати власну думку [9, с. 7]. Згодом було прийнято Концепцію реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року та план заходів щодо її впровадження. Підсумком цих процесів стало прийняття нового Закону України «Про освіту» від 05. 09. 2017 р., Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 16. 01. 2020 р. та Державного стандарту базової середньої освіти які синхронізували освітній процес відповідно до Концепції НУШ.

Саме в Державному стандарті базової середньої освіти було затверджено компетентнісний підхід у навчанні та визначено ключові (вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами, математична компетентність, компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій, інноваційність, екологічна компетентність, інформаційно-комунікаційна компетентність, навчання впродовж життя, громадянські та соціальні компетентності, культурна компетентність, підприємливість і фінансова грамотність) та предметні компетентності і наскрізні вміння [3].

Метою громадянської та історичної освітньої галузі Держстандарт визначає: «розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та

зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами; формування ідентичності громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності верховенства права та нетерпимості до корупції» [3]. Визначено також компетентнісний потенціал галузі та вимоги до обов'язкових результатів навчань учнів з громадянської та історичної освітньої галузі. Це в свою чергу передбачає корекцію щодо поточної системи оцінювання результатів навчання.

Відповідні концепції та стандарти були закріплені законодавчо. Зокрема тлумачення щодо особливостей формування громадянської компетентності містяться у: Законі України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 року; Державному стандарті базової середньої освіти затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 898 від 30 вересня 2020 року; Наказі Міністерства освіти і науки України № 289 від 1 квітня 2022 року «Про методичні рекомендації щодо оцінювання навчальних досягнень учнів 5–6 класів, які здобувають освіту відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти».

Таким чином, основу джерельної бази нашого дослідження склали законодавство України в освітній сфері та нормативно-правові акти, що безпосередньо стосувалися впровадження компетентнісного навчання. На основі вивчення вітчизняного законодавства можна поетапно прослідкувати особливості впровадження компетентнісного підходу в навчальний процес, визначити основні перепони, труднощі та досягнення які супроводжували реалізацію цього проєкту.

Отже, аналіз історіографії та джерельної бази свідчать про високий інтерес педагогічної спільноти до проблем формування громадянської компетентності на уроках історії України. Багато авторів висвітлюють досвід впровадження цього підходу, розробляють методи та аналізують їх вплив на навчальний процес та результати навчання учнів. Впровадження ключових та предметних компетентностей відповідно до Концепції НУШ значно прискорило перехід до

вищезгаданого підходу і активізувало вивчення методичних прийомів формування громадянської компетентності на уроках історії України.

Однак, відсутність комплексних науково-методичних праць з цієї проблематики надзвичайно актуалізує наше дослідження. Важливими для написання тексту роботи були монографічні видання, періодика, нормативно-правові джерела. Все це у комплексі дозволило ґрунтовно розкрити означену проблему.

1.2. Теоретико-методологічні засади проблеми

Проблема громадянського виховання підростаючого покоління має глибоке історичне коріння й ґрунтується на багатовікових традиціях та досвіді українського народу. Зі здобуттям Україною незалежності постала нагальна потреба теоретичної розробки і практичного впровадження методів формування громадянської компетентності в навчальний процес. Детального аналізу потребує тлумачення ключових термінів і понять та визначення теоретично-методичних основ дослідження заявленої проблематики.

У Держстандарті базової середньої освіти було окреслено шляхи реалізації поставленої мети та визначено компетентнісний підхід до навчання і виховання школярів. Документ визначає мету та принципи освітнього процесу в закладах базової середньої освіти, дає загальну характеристику змісту навчання, пояснює вимоги до обов'язкових результатів навчання та орієнтири для їхнього оцінювання. Перелік ключових компетентностей та наскрізних умінь, закладених в цей документ базуються на «Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя» [3]. У документі як зазначалося вище чітко окреслено ключові та предметні компетентності, якими мають оволодіти школярі після закінчення кожного з двох циклів – адаптаційного (5-6 класи) і базового предметного навчання (7-9 класи), та наскрізні вміння.

Перш за все пояснення потребують дефініції термінів «компетентність» та «громадянська компетентність».

Аналіз наукових джерел засвідчив, що питання компетентності досить ґрунтовно розроблено в європейських колег: Ф. Вейнерт, Дж. Гуді, Ж. Делор, Дж. Карсон, Р. Кеган, Дж. Консант, Дж. Куллахан, У. Мозер, Т. Оатс, Ж. Перре, Дж. Равен, Д. Райхен, Л. Салганік, Г. Халлаш та ін. [54]. Вивченню та розробці цієї проблематики присвятили свої роботи також вітчизняні вчені, зокрема: О. Антонова, Н. Бібік, С. Бондар, С. Вітвицька, М. Головань, І. Зязюн, О. Пометун, Н. Сидорчук та інші.

Компетентність (від лат. *competens (competentis)*) – належний, відповідний), за матеріалами словника іншомовних слів, означає поінформованість, обізнаність, авторитетність [90, с. 282]. У Державному стандарті початкової загальної освіти компетентність розуміється як набута у процесі навчання інтегрована здатність особистості, яка складається зі знань, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці.

Компетентності, на думку науковців, є індикаторами, що дозволяють визначити готовність до конкретної діяльності, особистого розвитку та продуктивної участі в житті суспільства. Їх набуття дає людині можливість орієнтуватися в умовах сучасного суспільства, інформаційному просторі, подальшому здобутті освіти та мінливому ринку праці. Водночас позиції дослідників щодо окреслення поняття «компетентність» неоднозначні: одні ототожнюють їх з компетенціями, сукупністю знань, умінь, навичок особистості, готовністю до діяльності, інші підтримують точку зору, що ця категорія є окремим особистісним утворенням [54, с. 98].

Український педагог Н. Мойсеюк вважає, що «компетентність – якість особистості, яка необхідна для якісної продуктивної діяльності в певній сфері» [59, с. 639]. Вона наголошує, що до складу компетентності входять не абстрактні загальні та предметні вміння та навички, а конкретні життєві, які будуть необхідними людині будь-якого віку чи фаху.

Інші науковці, зокрема Н. Сидорчук, також пояснює компетентність як інтегральну характеристику особистості, деталізуючи її через «здатність вирішувати проблеми і типові завдання, які виникають у реальних життєвих ситуаціях, у різних сферах діяльності на основі використання знань, навчального й життєвого досвіду відповідно до засвоєної системи цінностей» [87, с. 80].

Всесторонньо пропонують розглядати компетентність О. Антонова та Л. Маслак: гармонійне, інтегроване, системне поєднання знань, умінь і навичок, норм, емоційно-ціннісного ставлення та рефлексії, що складають мінімальну готовність особистості до вирішення практичних завдань [13, с. 101]. Комплексно трактує поняття М. Головань, подаючи таке означення: «компетентність – це інтегративне утворення особистості, що інтегрує в собі знання, уміння, навички, досвід і особистісні властивості, які обумовлюють прагнення, здатність і готовність розв'язувати проблеми і завдання, що виникають в реальних життєвих ситуаціях, усвідомлюючи при цьому значущість предмету і результату діяльності» [54, с. 103].

За визначенням групи науковців з Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, компетентність – «це результат набуття людиною компетенцій, які дають їй змогу якісно виконувати трудові функції, успішно засвоювати знання, взаємодіяти з іншими людьми в різних ситуаціях, швидко адаптуватися до змін у професійній діяльності, набувати соціальної самостійності» [40, с. 17]. Як зазначають педагоги, компетентність об'єднує пізнавальні ставлення та практичні навички, цінності, емоції, поведінкові компоненти, знання і вміння, які можна мобілізувати для активної дії.

Дослідниця О. Марущак провівши детальний аналіз наукової та методичної літератури з цієї проблематики пропонує власне визначення поняття: «Компетентність – це інтегрована якість особистості, здатність продуктивно виконувати діяльність у певних соціально-значущих сферах, на основі здобутих знань, умінь, навичок, досвіду, ставлень та цінностей» [54, с. 102].

Таким чином, більшість науковців окреслюють поняття «компетентність» як здатність «діяти або продуктивно здійснювати діяльність». Чинником особистісного розвитку та формування відповідних компетентностей є здобуття практичних знань, умінь та навичок, діяльнісне застосування останніх за потреби у різних життєвих ситуаціях та професійній діяльності.

Державний стандарт визначає «громадянські та соціальні компетентності» як такі, що пов'язані з ідеями демократії, рівності, дотримання прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей [3].

Сформованість громадянської компетентності передбачає: спроможність діяти як відповідальний громадянин, брати участь у громадському та суспільному житті, зокрема закладу освіти і класу, спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, критичне осмислення основних подій національної та світової історії, усвідомлення їх впливу на світогляд громадянина та його самоідентифікацію; виявлення поваги до інших, толерантність, уміння конструктивно співпрацювати, співпереживати, долати стрес і діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних з різними проявами дискримінації; дбайливе ставлення до особистого, соціального здоров'я, здатність дослухатися до внутрішніх потреб; дотримання здорового способу життя; розуміння правил поведінки та спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах; спроможність діяти в умовах невизначеності та багатозадачності [3, с. 4].

Можна констатувати що, компетентнісний підхід та формування громадянської компетентності на уроках історії України цілком відповідає завданням виховання сучасного громадянина України та є співзвучним із державними програмами: «Стратегія національно-патріотичного виховання» та «Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року» [2].

Аналізуючи розвиток компетентнісного навчання в історичній ретроспективі варто зауважити, що подібні концепції розробляла видатний

український педагог, виховник, письменниця, активна громадська діячка – Софія Русова. Ще у добу визвольних змагань 1917–1921 рр. вона спрямовувала свої концептуальні ідеї на створення національної системи освіти. У своїх педагогічних працях С. Русова детально проаналізувала принцип індивідуалізації, який вона сприймала як головну вимогу справедливого виховання, що повинно формувати індивідуальну моральну свідомість кожної дитини, так і принцип соціалізації виховання: «людина стає людиною лише в громаді» [98, с. 137]. Соціальне виховання розвиває в дитини ті особистісні риси, які дадуть їй змогу стати найкращим громадянином.

Розкриваючи мету, завдання, зміст, методи і чинники морального виховання, С. Русова вказала деякі шляхи і засоби його реалізації: «розвивати почуття ласки до всього живого; вимагати від дитини свідомої акції на допомогу чужій людині, якщо вона в біді; впливати на почуття дитини оповіданнями, де моральне добро якнайкраще вимальоване і викликало б у неї бажання перейняти чудовий зразок; зразок учителя – головний моральний вплив» [98, с. 138]. Таким чином, основи формування громадянської компетентності в національній освіті розроблялися українськими педагогами ще на початку ХХ століття. Сьогодні відбувається повернення до витоків національної педагогічної думки та поєднання світового досвіду, що в підсумку дозволить навчити і виховати національно свідомого, соціально активного, політично відповідального та компетентного випускника української школи.

Здійснений аналіз терміну «компетентність» засвідчив, що компетентність стосується особи, визначає її здатність якісно виконувати роботу, має елемент готовності до нестандартної ситуації, обумовлений особистісною характеристикою людини, впливом внутрішніх чинників (досвіду, цінностей), відбувається перехід від якісних знань до якісної діяльності. Таким чином, громадянська компетентність виявляється в успішній реалізації особистості як освіченого, активного учасника суспільства, здатного отримати знання ефективно застосовувати в практичних ситуаціях на користь державі.

РОЗДІЛ 2. КЛЮЧОВІ ПРЕДМЕТНІ КОМПЕТЕНТНОСТІ ШКОЛЯРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Компетентнісний підхід у концепції Нової української школи

Глибокі суспільні трансформації призвели до нагальної потреби реформування української системи освіти. Відповідно до концепції НУШ в нинішньому освітньому просторі головна увага зосереджена на формуванні ключових життєвих компетентностей учнів, які в майбутньому сприятимуть становленню успішного громадянина, адаптованого до сучасних умов життя: конкурентоспроможного; комунікабельного; суспільно активного; відповідального, з високим професіоналізмом; з навичками самореалізації та почуттям патріотизму.

Виклики часу зумовили реформування загальної середньої освіти, а згодом і всієї української освітньої галузі. Міністерство освіти і науки України, 17 серпня 2016 року оприлюднило для загальнонаціонального обговорення першу версію «Концептуальних засад реформування середньої освіти». Цей документ пояснював ідеологію змін в освіті та розпочав дискусію серед педагогів та широкого кола громадян.

Головна мета – створити школу, в якій буде комфортно навчатись і яка даватиме учням не тільки знання, а й уміння застосовувати їх у повсякденному житті, школу, де вчать критично мислити, експериментувати та не боятися висловлювати власну думку [9, с. 7]. Сучасні діти значно відрізняються від попередніх поколінь. Вони не обов'язково будуть поділяти погляди старших, маємо запропонувати майбутнім поколінням українців школу, яка буде для них модерною і актуальною.

Згодом було прийнято Концепцію реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року та план заходів щодо її впровадження. Вершиною цих процесів стало прийняття нового Закону України «Про освіту» від 05. 09. 2017 р. та Закону

України «Про повну загальну середню освіту» від 16. 01. 2020 р. які остаточно унормували освітній процес відповідно до Концепції НУШ.

Державним стандартом базової середньої освіти визначено 9 освітніх галузей: мовно-літературна, математична, природнича, технологічна, інформатична, соціальна і здоров'язбережувальна, громадянська та історична, мистецька, фізична культура [3]. Відповідно вчителі суспільних дисциплін опинились в дещо новій дійсності і змушені були коригувати свою діяльність.

Метою громадянської та історичної освітньої галузі визначено: «розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами; формування ідентичності громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності верховенства права та нетерпимості до корупції» [3]. Визначено також компетентнісний потенціал галузі та вимоги до обов'язкових результатів навчань учнів з громадянської та історичної освітньої галузі.

Компетентність – «це загальна здатність, що ґрунтується на знаннях, досвіді, цінностях, здібностях, набутих завдяки навчанню» [54, с. 99]. Іншими словами компетентність – це готовність учня застосовувати засвоєні знання, навчальні вміння та навички, а також способи діяльності в житті для рішення практичних і теоретичних задач. Формування компетентності особистості – цілеспрямований процес, здійснюваний учителем. Організація та керування процесом формування компетентності учнів пов'язані з реалізацією управлінських функцій на всіх рівнях.

Відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти крім ключових компетентностей (уміння вчитися, спілкуватися державною, рідною та іноземними мовами, математична і базові компетентності в галузі природознавства і техніки, інформаційно-комунікаційна, соціальна, громадянська, загальнокультурна, підприємницька і здоров'язбережувальна компетентності), актуалізуються предметні (галузеві) – комунікативна, літературна, мистецька, міжпредметна естетична, природничо-наукова і

математична, проектно-технологічна та інформаційно-комунікаційна, суспільствознавча, історична і здоров'язбережувальна компетентності [3].

Таблиця 1. Компетентнісний потенціал громадянської та історичної галузі (за ключовими компетентностями).

	Ключові компетентності	Компоненти
1	Спілкування державною (і рідною, в разі відмінності) мовами	Уміння: доступно і переконливо висловлювати власну думку, використовувати можливості мови для розкриття тем громадянської освіти; розпізнавати мовні засоби впливу, володіти техніками переконування; вести аргументовану полеміку на відповідну тематику; читати і розуміти перекладені та адаптовані українською літературною мовою першоджерела, авторські наукові публікації; створювати українською мовою (усно і письмово) тексти з громадянською та історичною тематики.
2	Спілкування іноземними мовами	Уміння: читати і розуміти наукові публікації та художні твори громадянсько-історичного змісту іноземною мовою; знаходити та створювати потрібну інформацію про світ іноземними мовами; спілкуватися з однолітками, які представляють різні країни, для взаємообміну думками з громадянською та історичною тематики.
3	Математична компетентність	Уміння: оперувати цифровими даними, математичними поняттями для пізнання і пояснення сучасних суспільно-політичних та економічних подій, явищ і процесів; перетворювати джерельну інформацію з однієї форми в іншу (текст, графік, таблиця, схема тощо); будувати логічні ланцюжки; використовувати статистичні матеріали у вивченні питань громадянської освіти.
4	Основні компетентності у природничих науках і технологіях	Уміння: пояснювати та оцінювати вплив винаходів, науково-технічного прогресу та нанотехнологій на природне середовище життя людини.
5	Інформаційно-цифрова компетентність	Уміння: використовувати цифрові технології для пошуку потрібної інформації, її нагромадження, перевірки і впорядкування; досліджувати суспільні проблеми за допомогою сучасних засобів, працювати з великими масивами даних, робити і презентувати висновки, спільно працювати он-лайн у навчальних, соціальних та наукових проєктах; створювати вербальні й візуальні (графіки, діаграми, фільми) тексти, мультимедійні презентації та поширювати їх; виявляти маніпуляції інформацією.
6	Уміння вчитися впродовж життя	Уміння: визначати власні навчальні цілі, розвивати навички самоосвіти; аналізувати процес власного навчання, відстежувати інновації в науково-освітньому просторі; критично аналізувати й узагальнювати здобуті відомості й досвід, набувати нових компетентностей залежно від власних та суспільних потреб. Ставлення: розуміння соціальної ролі освіти, відкритість до сталого самонавчання, бажання ділитися знаннями з іншими, готовність до інновацій.

7	Ініціативність і підприємливість	Уміння: обирати дієві життєві стратегії; виявляти можливості й загрози для майбутньої професійної діяльності; працювати для загального блага громади; генерувати нові ідеї, оцінювати переваги й ризики, вести перемовини, бути соціально мобільною, адаптивною, комунікабельною, відповідальною людиною.
8	Соціальна та громадянська компетентності	Уміння: активно слухати та спостерігати, брати відповідальність на себе, проявляти громадянську свідомість, соціальну активність та участь у житті громадянського суспільства, аналітично мислити, критично розуміти світ: політику, право, права людини, культуру, релігію, історію, мас-медіа, економіку тощо.
9	Обізнаність та самовираження у сфері культури	Уміння: розвивати власну національно-культурну ідентичність у сучасному багатокультурному світі; окреслювати основні тенденції розвитку культури; зіставляти досягнення української культури з іншими культурами; виявляти вплив культури на особу та розвиток цивілізації.
10	Екологічна грамотність і здорове життя	Уміння: змінювати навколишній світ засобами сучасних технологій без шкоди для середовища; надавати допомогу собі й тим, хто її потребує; ухвалювати рішення, обмірковуючи альтернативи і прогнозуючи наслідки для здоров'я, добробуту й безпеки людини; вести активний спосіб життя, демонструвати рухові вміння й навички з фізичної культури та використовувати їх у різних життєвих ситуаціях.

Модель психолого-педагогічного супроводу розвитку особистості в системі компетентнісного навчання ґрунтується на уявленні про компетентність як загальну здатність особистості, як інтегрований результат навчання пов'язаний з уміннями використовувати знання та власний досвід у конкретних життєвих ситуаціях. Існує багато підходів до визначення структури компетентності особисті. Відзначаючи, що компетентність є складним утворенням, інтегрованим результатом навчання, більшість дослідників виділяють певні види чи напрями компетентностей [66, с. 26].

1. Соціальні компетентності. Пов'язані середовищем, життям суспільстві соціальною діяльністю особистості: здатність до співпраці; уміння розв'язувати проблеми; навички взаєморозуміння; активність; соціальні та громадянські цінності; комунікативні навички; мобільність тощо.

2. Мотиваційні компетентності. Пов'язані з внутрішньою мотивацією, інтересами, індивідуальним вибором особистості: здатність до навчання; уміння досягати успіху; бажання змінити життя на краще; інтереси та внутрішня мотивація; вміння робити власний вибір та обирати особисті цілі.

3. Функціональні компетентності. Пов'язані з уміння оперувати знаннями, фактами та матеріалом: лінгвістична компетентність, уміння оперувати знаннями, уміння використовувати джерела інформації [84, с. 21].

Центральне місце в системі компетентнісно орієнтованого підходу займає особистість (учень). Передусім це особистість, що розвивається, батьки та державні структури, які прямо й опосередковано через державну освітню політику впливають на становлення особистості. Це суб'єкти педагогічного процесу в дошкільній та шкільній системі освіти: психолог, вихователь, учитель, адміністрація навчального закладу та органи управління освітою. Це професійні та вищі навчальні заклади, позашкільні виховні заклади, заклади післядипломної та дистанційної освіти, громадські та культурні організації, засоби масової інформації [84, с. 21].

Компетентності учнів формуються у процесі обов'язкової взаємодії всіх суб'єктів як по вертикалі (наскрізна лінія психолог – вихователь – учитель – адміністрація навчального закладу – органи управління освітою, професійні та ВНЗ), так і по горизонталі (учень – учитель, учень – засоби масової інформації).

Доцільно визначити механізм цієї взаємодії. На забезпечення виховання, розвиток дітей спрямовані державні програми та зусилля батьків. Вихователь дошкільного закладу здійснює педагогічну підтримку та сприяє розвитку дитини. Практичний психолог навчального закладу в змозі впливати на формування основних груп компетентностей учнів, зокрема завдяки діагностиці та корекційній роботі. Учитель забезпечує педагогічну підтримку з опертям на оновлений зміст освіти (Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти), використовуючи активні методи, групові форми організації навчання, особистісний підхід у навчанні та вихованні. Адміністрація навчального закладу та інші управлінські структури здійснюють моніторинг якості освіти з метою вироблення оптимальних управлінських рішень на всіх рівнях, координують навчально-виховну діяльність [66, с. 39].

Важко чітко розмежувати функції в того чи іншого суб'єкта психолого-педагогічного супроводу на формування компетентності особистості. Важливо

усвідомлювати, що оптимальний результат можна отримати тільки за умови системного підходу до розв'язання цієї проблеми та максимальної реалізації потенційних можливостей кожного суб'єкта та їх взаємодії.

Зазначимо, що основні блоки (групи компетентностей) у структурі загальної компетентності учня тісно пов'язані між собою. Тому кожний суб'єкт системи супроводу може впливати на розвиток і соціальної, і мотиваційної, і функціональної компетентності. Родина та початкова освіта мотивують до навчання і розвитку (мотиваційна компетентність), шкільна та вища освіта створюють умови та здійснюють формування особистості і фахівця (функціональна компетентність), інші суб'єкти системи сприяють соціальному становленню особистості (соціальна компетентність) [84, с. 22].

Комплексним показником рівня історичної освіти є історична компетентність учнів, тобто здатність пізнавати минуле, заснована на знаннях, ціннісних орієнтирах і досвіді, набутих під час навчання. Предметно-історичні компетенції пов'язані зі здатністю відтворювати різні аспекти історичної дійсності, які є об'єктом вивчення даного предмета. Щодо історії як навчального предмета, то такою комплексною здатністю ідеально відтворювати минулу й сучасну соціальну дійсність є історична свідомість. Сприяння розвитку історичної свідомості учнів визначається як віддалена стратегічна мета, що реалізується через досягнення цілей, пов'язаних із формуванням складових, а саме – набуттям історичних знань та розвитком історичного мислення. У сучасній методичній літературі розрізняють групи історичних компетенцій, пов'язаних з усвідомленням учнями часу, простору, дійсності, історичності, ідентичності та ціннісні [91, с. 129].

Результатом навчальної діяльності учнів з історії, на думку О. Пометун та Г. Фреймана, повинні стати такі компетенції: хронологічна – передбачає вміння учнів орієнтуватися в історичному часі; просторова – орієнтування учнів в історичному просторі; інформаційна – вміння учнів працювати з джерелами історичної інформації; мовленнєва – будувати усні та письмові висловлювання щодо історичних подій і явищ; логічна – аналізувати, пояснювати історичні

факти, формулювати теоретичні поняття, положення, концепції; аксіологічна – формулювати версії й оцінки історичного руху та розвитку [41, с. 106–107].

Детальний зміст предметно-історичних компетентностей наведений в таблиці.

Таблиця 2. Класифікація історико-предметних компетентностей.

КЛАСИФІКАЦІЯ ОСНОВНИХ ІСТОРИКО-ПРЕДМЕТНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ		
		Зміст предметних компетентностей
1	ХРОНОЛОГІЧНА	<i>передбачає вміння учнів орієнтуватися в історичному часі:</i> <ul style="list-style-type: none"> - розглядати суспільні явища в розвитку та в конкретно-історичних умовах певного часу; - співвідносити історичні події, явища із періодами (епохами); - орієнтуватися в науковій періодизації історії; - використовувати періодизацію як спосіб пізнання історичного процесу
2	ПРОСТОРОВА	<i>передбачає вміння учнів орієнтуватися в історичному просторі:</i> <ul style="list-style-type: none"> - співвідносити розвиток історичних явищ і процесів із географічним положенням країн та природними умовами; - користуючись картою, пояснювати причини і наслідки історичних подій чи процесів вітчизняної та всесвітньої історії, основні тенденції розвитку міжнародних відносин; - на основі аналізу карти, характеризувати регіональні
3	ІНФОРМАЦІЙНА	<i>передбачає вміння учнів працювати з різними джерелами історичної інформації:</i> <ul style="list-style-type: none"> - користуватися довідковою літературою, Інтернетом тощо для самостійного пошуку інформації; - систематизувати історичну інформацію, складаючи таблиці, схеми, різні типи планів; - самостійно інтерпретувати зміст історичних джерел та відображених історичних фактів, подій, явищ; - виявляти різні точки зору, визнавати і сприймати таку різноманітність; - критично аналізувати, порівнювати та оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію й пояснювати її необ'єктивність
4	ЛОГІЧНА	<i>передбачає вміння учнів аналізувати й пояснювати історичні факти, формулювати теоретичні поняття, положення, концепції тощо:</i> <ul style="list-style-type: none"> - аналізувати, синтезувати й узагальнювати історичну інформацію; - використовувати наукову термінологію; - всебічно характеризувати історичні постаті, розкривати внутрішні мотиви дій, наслідків та значення історичних
5	МОВЛЕННЄВА	<i>передбачає вміння учнів будувати усні та письмові висловлювання щодо історичних фактів, подій, явищ, постатей та історичної теорії:</i> <ul style="list-style-type: none"> - реконструювати образи минулого у словесній формі у вигляді опису, оповідання, образної характеристики; - викладати історичні поняття, зв'язки і тенденції історичного розвитку застосовуючи пояснення, доведення, міркування, узагальнюючу характеристику

6	АКСІОЛОГІЧНА	<p><i>передбачає вміння учнів формулювати оцінки і версії історичного руху й розвитку:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - пояснювати, порівнювати, оцінювати й узагальнювати факти та діяльність історичних осіб, спираючись на здобути знання, власну систему цінностей із позиції загальнолюдських та національних цінностей; - визначати власну позицію щодо суперечливих чи проблемних питань історії; - виявляти суперечності в позиціях, інтересах, потребах соціальних груп і окремих осіб та їх роль в історичному процесі, тенденції і напрями історичного розвитку; - оцінювати різні версії й думки про минулі історичні події, визнаючи, що деякі джерела можуть бути необ'єктивними
---	---------------------	--

Навчання історії України спрямоване на реалізацію загальної мети базової загальної освіти, яка полягає в розвитку природних здібностей, інтересів, обдарувань здобувачів/здобувачок освіти, формуванні компетентностей, необхідних для їх соціалізації та громадянської активності, свідомому виборі подальшого життєвого шляху та самореалізації, вихованні відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, національних і культурних цінностей українського народу.

За визначенням дослідниці О. Мороз історична предметна компетентність учнів – «це здатність учня самостійно пізнавати, осмислювати та оцінювати минуле України та світу, соціальний й моральний досвід минулих поколінь. Ця здатність ґрунтується на знаннях, ціннісних орієнтирах і досвіді, набутих під час навчання шкільного предмета історії. Предметна історична компетентність має сприяти реалізації як загальної мети та завдань базової загальної освіти, так і предмета, зокрема, розвитку та соціалізації особистості учня як громадянина України, соціально адаптованої та відповідальної особистості» [63].

У навчальних програмах з історії представлено (у вигляді таблиці) основні компетенції, які необхідно сформувати в учнів, які виходять, передовсім, зі знань, умінь, навичок, цінностей, досвіду, що набувають учні в процесі навчання. Формування ключових та предметних компетентностей потребує від учителя обов'язкового врахування вікових особливостей учнів та особливостей навчальних курсів, однак важливіше розуміти, які компетенції і як необхідно формувати, що має стати результатом навчання кожного шкільного предмета.

Загальна характеристика рівнів навчальних досягнень учнів (їхніх компетенцій) матиме неоднакове втілення для учнів різних класів. Так, державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів 5 класу з історії України зводяться до таких предметних компетенцій: здатність визначати історичні події в часі та просторі (пояснювати як відбувається відлік часу в історії; креслити стрічку часу та позначати події на ній; співвідносити рік із століттям; розрізнити умовні позначки на історичній карті; знаходити на карті історичні об'єкти); користуватися підручником та іншими джерелами історичної інформації (свідоме читання адаптованого історичного тексту, знаходження історичної інформації; відрізнити справжні історичні факти та постаті від вигаданих; складання простого плану та запитань); оперувати та застосовувати історичні поняття (складання словника історизмів, втлумачування їх на основі тексту); давати власну оцінку історичним подіям [65, с. 195]. Отже, історична пропедевтика 5 і 6 класів націлена передусім на початкові знання, елементарні уявлення та найпростіші вміння. Історичні знання п'ятикласників можна охарактеризувати як фрагментарні, початкові. Відповідно, їхні навчальні досягнення мають елементарний рівень і більш практичну спрямованість, загалом пов'язані з уміннями читати й розуміти адаптований історичний текст, працювати з історичними ілюстраціями, адаптованою історичною картою та стрічкою часу.

Під час вивчення «Історії України у середній та старшій школі передбачено продовження розвитку компетентностей, які сформовані в попередні роки та визначено очікувані результати, які згідно з вимогами стандарту мають бути досягнені по закінченні циклу навчання. Дотримуючись принципу наступності, до навчальної програми введено всю кількість очікуваних результатів навчання та розподілено їх за темами. За логікою ці результати у 5-6 класах досягаються на базовому рівні, а у наступних продовжують поглиблюватися [93, с. 318]. Програма будується з урахуванням дидактичних вимог до змісту освіти – принципів доступності, доцільності, достатності, послідовності, системності, україноцентризму, науковості та

наступності в навчанні, зорієнтованості на діяльність і формування компетентностей.

Вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів історії України передбачають, що учениця/учень: орієнтується в історичному часі; виявляє взаємозалежність розвитку суспільства, господарства, культури й навколишнього природного середовища; мислить критично, працює з різними джерелами інформації; виявляє взаємозв'язок, взаємозалежність та взаємовплив історичних подій у контексті відповідних епох; усвідомлює власну гідність, поважає права і гідність інших осіб [93, с. 318]. З роками навчання учнівські компетенції, що повинні бути сформованими в процесі шкільної історичної освіти, поступово ускладнюються. Набуття цих компетенцій учнями можливе за умови цілеспрямованої роботи вчителя під час навчального процесу з предмету за конкретними напрямками.

Погоджуємося з думкою О. Пометун, що «розвиток ключових і предметних компетентностей не скасовує традиційні підходи до завдань освіти, які передбачали формування загальних та предметних знань, навичок, умінь. Більше того, компетентності базуються на них. Взяті окремо традиційні знання, навички та уміння у практиці сучасної школи обслуговують здебільшого академічні цілі (складання іспитів різного рівня завдяки оволодінню програмним матеріалом), мають загальний характер, тобто не враховують індивідуально-особистісних відмінностей учнів, орієнтуючи їх на залежність від існуючої сьогоденної політико-ідеологічної та наукової кон'юнктури. Пріоритет компетентнісного підходу не тільки долає обмеженість академізму (не виключаючи його), а й надає здобутим знанням, навичкам та вмінням індивідуалізованого, конкретного життєво-смислового характеру, чітко визначеної практичної спрямованості щодо власного життя людини» [76, с. 19].

Отже, компетентнісний підхід в сучасній освіті Нової української школи спрямований на формування та розвиток основних (ключових) компетентностей особистості. Компетентнісний підхід до навчання, орієнтація освіти на результат потребує зламу певних стереотипів як у плануванні уроку,

організації пізнавальної діяльності учнів, так і в оцінюванні навчальних досягнень учнів та інших аспектах побудови адекватної моделі навчання. Комплексним показником рівня історичної освіти є історична компетентність учнів, тобто здатність пізнавати минуле, заснована на знаннях, ціннісних орієнтирах і досвіді, набутих під час навчання.

2.2. Сучасний урок історії в контексті компетентнісного навчання

Новий етап у розвитку шкільної історичної освіти пов'язаний з впровадженням компетентнісного підходу до формування змісту та організації навчального процесу. Це вимагає певного підвищення професійної майстерності вчителів, опанування новими знаннями, сучасними підходами до викладання, методами і технологіями, які б дозволили їм перебудувати навчально-виховний процес відповідно до нових вимог і особливостей.

Компетентнісна освіта зорієнтована на практичні результати, досвід особистої діяльності, формування ставлень дитини, що зумовлює принципові зміни в організації навчання, яке стає спрямованим на розвиток конкретних цінностей і життєво необхідних знань і умінь учнів.

Навчальний процес, спрямований на розвиток компетентностей учнів має такі особливості:

- на кожному етапі навчання вчитель чітко визначає компетентнісні результати учнів і створює умови їх досягнення;

- результатом навчання визнається досягнення кожним учнем/ученицею конкретних навчальних результатів: знань, умінь, навичок, формування ставлень, досвіду, рівень засвоєння яких дозволяє йому/їй діяти адекватно у певних навчальних і життєвих ситуаціях;

- навчальний процес організований як дослідження певної теми, яке виконується шляхом інтерактивної взаємодії учнів. Щоб бути ефективними сьогодні вчителі повинні використовувати як повсякденний інструментарій:

кооперативне навчання зі всіма методами та прийомами роботи в малих групах, проекти, дебати та інші види дискусії, експериментальні вправи, моделювання, соціологічні та польові дослідження та ін.;

– викладання в цьому процесі є стратегією постійного оцінювання цих результатів з використанням зворотного зв'язку «учні-учитель» на основі пізнавальної активності учнів у класі [9].

Сучасні методисти виокремлюють низку додаткових особливостей необхідних для організації компетентнісно орієнтованого навчання: «виклад педагогом готової інформації практично виключається з навчального процесу. Монолог вчителя зазвичай застосовується в дуже малих «дозах» і лише якщо: необхідно налаштувати учнів на вивчення нового матеріалу; учні не можуть самостійно вирішити проблему в зв'язку з недостатністю інформації; вчитель виступає як організатор процесу навчання, консультант, фасилітатор, який ніколи не «замикає» навчальний процес на собі. Головними в процесі навчання стають зв'язки між учнями, їх взаємодія і співпраця. Результати навчання досягаються взаємними зусиллями учасників навчання, учні беруть на себе взаємну відповідальність за досягнуті результати» [76, с. 20].

Одним з найактуальніших завдань сучасного виховання в Україні є створення умов для формування людини-громадянина, для якої демократичне громадянське суспільство є осередком для розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих та суспільних інтересів. Визначальною характеристикою такої людини має бути громадянська компетентність – здатність людини реалізовувати свої права і свободи, поважати права і свободи інших громадян, розуміти власну відповідальність перед суспільством і державою за свої вчинки і вибір. Важливою складовою громадянської компетентності як риси особистості є, насамперед поінформованість людини з питань розвитку демократії в різних країнах світу і в Україні, її здатність керуватися відповідними знаннями в умовах сучасного суспільного і політичного життя, що досягається шляхом оволодіння уміннями і навичками, необхідними для компетентної участі в громадсько-політичному житті нашої

країни [55, с. 133]. Вона передбачає також прояви активної громадянської позиції, критичне і конструктивно-творче ставлення до оточуючого соціального середовища.

Плануючи роботу з учнями, учитель орієнтується на розвиток критичного мислення учнів, їхні вміння і навички щодо самостійної роботи в залежності від віку [32, с. 504].

На уроках історії у п'ятому класі доречно застосовувати ігрові методи навчання. Так, під час вивчення теми «Історія України в пам'ятках і пам'ятниках учням пропонується уявити, що їхній клас – це маленька держава і вони разом мають домовитися про правила життя у своєму класі-державі. Учні працюють у групах: складають збірку правил співжиття свого класу, враховуючи положення культури прав людини. Кожна група пропонує три правила: цінність; гідність; повага; різноманітність; співчуття; солідарність; мир; підтримка; захист; справедливість; відповідальність.

Конструювання сучасного уроку історії в контексті компетентнісного навчання обумовлює необхідність підвищення якості підготовки вчителів, упровадження ефективних педагогічних технологій, форм та методів навчання.

Важливе місце у формуванні громадянської свідомості учнів посідає безперервна громадянська освіта самих педагогів – навчання людей тому, як жити в сучасній державі, дотримуватись її законів і водночас не дозволяти владі порушувати наші права, контролювати здійснення наших правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства [104, с. 85].

Процес національно-громадянського виховання особистості студентів педагогічних спеціальностей значною мірою зумовлюється змістовими характеристиками освітніх дисциплін. Особлива роль в цьому процесі належить предметам соціально-гуманітарного циклу: філософії, екології, українському мовознавству, історії, суспільним дисциплінам та праву, та професійно-зорієнтованим дисциплінам: вступу до спеціальності, педагогіці, психології, методикам викладання. Ефективність такого виховання значною

мірою залежить від спрямованості виховного процесу, форм та методів його організації.

Серед методів і форм національно-громадянського виховання пріоритетна роль належить активним методам, що ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини і сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів належать: ситуаційно-рольові ігри, соціодрама, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, «мозкові атаки», метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером, ігри – драматизації тощо. Крім цих методів, доцільно використовувати також традиційні: бесіди, диспути, лекції, семінари, різні форми роботи з книгою, періодичною пресою, самостійне рецензування [43, с. 30].

Сучасний компетентнісно-орієнтований урок історії України першочергово має базуватися на засадах технологій проблемного навчання та критичного мислення. Критичне мислення – це наукове мислення, суть якого полягає у прийнятті ретельно обміркованих та зважених рішень стосовно довіри до будь-якого твердження: чи мусимо ми його сприйняти, чи відкинути або відкласти, а також ступінь упевненості, з яким ми це робимо. Критично мисляча людина має здібність і устремління оцінювати різні твердження та робити об'єктивні судження на основі добре обґрунтованих доказів. Мета критичного мислення полягає у встановленні об'єктивної істини [100, с. 5]. Варто зазначити, що українська система освіти довгий час не приділяла належної уваги можливості навчити учнів мислити більш продуктивно. Особливо це стосується гуманітарної освіти. Наші навчальні заклади традиційно вимагають, щоб учні зачували, запам'ятовували, відтворювали інформацію.

Український вчений, дослідник проблеми критичного мислення О. Тягло, акцентуючи увагу на важливості і значущості розвитку критичного мислення особистості в умовах інформаційного суспільства, зазначає, що хоча корені КМ і сягають Давньої історії, по суті – це одна із найбільш актуальних царин

сьогоднішньої науки та освіти. За умов інформаційної цивілізації вже не земельні угіддя чи величезні фабрики гарантують добробут і владу. Натомість світом керує той, хто володіє інформацією. А це вимагає якісно-нових знань і умінь, чому і навчає сучасна логіка та критичне мислення [105, с. 10].

Без перебільшення можна сказати, що історія має значний вплив на розвиток особистості. Вона є не тільки навчальною дисципліною, а й супутницею людини на її життєвому шляху. Кожний прожитий день стає історією, а тому людина не тільки вивчає історію, а й творить її. Історичні дисципліни, встановлюючи контакт учнів з минулими епохами, збагачуючи їх досвідом загальнолюдських цінностей, створюють умови для соціальної адаптації, сприяють виробленню у них компетенцій практичної організації процесу життя у сучасних соціально-історичних обставинах [108, с. 134].

Ефективність впливу виховного та розвивального потенціалу уроків історії на процес формування особистості буде залежати від рівня сформованості в останньої критичного мислення. Оскільки слово «критичне» передбачає оцінний компонент, то вважаємо, що процес розвитку критичного мислення на уроках історії буде пов'язаний з формуванням в учнів умінь аналізувати й критично оцінювати інтерпретації минулого, тобто з розвитком суб'єктивних навичок оцінної діяльності. При цьому оцінка повинна бути конструктивним виразом і позитивного і негативного.

Громадянська компетентність та історична оцінка зумовлюється системою світоглядних знань особистості, її життєвим і соціальним досвідом, але формується і виявляється лише в процесі активної оцінної діяльності. Вона притаманна тільки суб'єкту, оскільки складовими, елементами оцінної діяльності є: мотиваційний – певні причини-мотиви, завдяки яким людина залучається до оцінної діяльності; когнітивно-особистісний – система засвоєних знань: понять, правил, оцінок, норм цінностей; операційний – сукупність узагальнених раціональних прийомів оцінної діяльності: цілепокладання, аналіз, оцінювання, порівняння, інтерпретація, узагальнення, висновки, пояснення та саморегуляція [108, с. 134]. Кожний з елементів

виконує певну специфічну функцію, допомагає формувати особистісну значущість засвоєваних соціальних цінностей, які повідомляються через історичний матеріал, виробляти оцінне ставлення до них.

Історичне мислення формується в процесі комунікативного (діалогового) спілкування коли висновки не передаються від учителя до учнів у готовому вигляді, а формуються на ґрунті власного пізнавального досвіду. Виділяють декілька комунікативних процесів на уроках, що допомагають у формуванні ключових та предметних компетентностей.

Діалог є особливою формою як зовнішньої взаємодії, коли різні погляди висловлюються і обмірковуються співбесідниками, так і внутрішньої, коли різні погляди висуває і обмірковує одна людина. Отже, діалогове спілкування передбачає взаємодію між учнями в процесі навчальної діяльності і може мати як колективний, так і індивідуальний характер. Таким чином здійснюються перевірка, критика, контроль, які характеризують мислення як свідомий процес.

Дискусія – серед сучасних педагогічних пошуків як важлива форма комунікації посідає центральне місце. Її використання допомагає розвивати критичне мислення, залучати школярів до культури демократичного суспільства. Логіка застосування дискусії як методу розвитку критичного мислення полягає в тому, що вчитель, організовуючи обмін думками навколо різних поглядів, повинен приділяти увагу не стільки процесові отримання знань, скільки процесові залучення учнівського загалу до розв'язання проблеми. Важливо утримуватись від нав'язування школярам власних думок, оцінних суджень, форсування їхніх висновків.

Групова робота передбачає організацію роботи в класі. Завдяки їй в учнів формується здатність впевнено орієнтуватись у запропонованому матеріалі й оцінювати ступінь його достовірності, готовність до конструктивного діалогу з учителем, однокласниками; вміння обстоювати власну позицію, реалізовувати різні варіанти її перегляду в разі наведення опонентом вагомих контраргументів. При груповій формі роботи для розвитку навичок оцінної діяльності може бути використаний метод реконструкції авторського

історичного тексту. Цей метод передбачає обговорення і зіставлення тих чи інших тверджень, формування оцінного судження та наявність низки аргументів для його обґрунтування.

Під час роботи в парах оволодінню навичками критичної оцінної діяльності сприяє метод взаємних запитань і відповідей, який полягає в тому, що учні ставлять продумані запитання, на які потім по черзі відповідають. Потрібно ставити такі запитання, відповідь на які потребує глибшого аналізу різноманітної інформації. Розгортання діалогу може здійснюватися за різними схемами. Запитання і відповідь можуть чергуватися, при цьому кожна відповідь стимулює постановку складнішого запитання. Кожне запитання є наступним кроком у процесі спілкування [108, с. 136].

Уроки у формі лекції, семінари, конференції, диспути, практикуми, міжпредметні уроки повинні посісти в навчальному процесі пріоритетне місце, спонукати учнів до самостійного аналізу ситуацій і їх критичної оцінки, пошуку компромісних рішень. Ці форми роботи доцільно застосовувати для учнів старшого шкільного віку [107, с. 27].

На наш погляд, буде доцільним проводити такі уроки за темами, які сприяють і розвитку критичного мислення, і формуванню громадянської компетентності. Наприклад, у 10 класі можна було б у формі конференції обговорити теми «Українська революція і боротьба за збереження державної незалежності України (1917–1921 рр.)», або «Україна в роки Другої світової війни». При проведенні диспутів, семінарів, практикумів можна застосовувати роботу учнів із різними джерелами інформації. Наприклад, при вивченні теми: «Радянсько-німецькі договори 1939 року і західноукраїнські землі», можна об'єднати учнів в групи, які отримують різні джерела інформації й завдання для їх опрацювання. Після закінчення групової роботи у загальному колі проводиться презентація результатів роботи кожною групою. Інші групи ставлять запитання. На завершення можна запропонувати міні дискусію навколо ключового запитання.

Досить ефективною формою є робота в малих групах. При вивченні теми: «Національно-визвольна війна середини XVII століття» (8 клас), характеризуючи гетьмана Богдана Хмельницького як дипломата, урок можна провести у вигляді наукової конференції. Учні працюють у групах: «наукові працівники» («Відносини України з Кримським ханством та Османською імперією», «Україна і Московське царство», «Україна і країни Європи») і «журналісти», які готують питання до кожного виступу «наукових працівників». Опрацьовуючи питання, школярі виявляють знання фактичного матеріалу, вміння ставити питання, аналізувати події, давати аргументовані відповіді. В кінці уроку, учні підсумовують діяльність гетьмана Б. Хмельницького [26, с. 23].

Вважаємо, що доречним є метод навчальних проєктів. Учені відповідно до виду діяльності, розрізняють такі типи навчальних проєктів: дослідницькі, практично-орієнтовані, інформаційно-пошукові, рольово-ігрові, творчі, навчально-пізнавальні, соціальні. З огляду на мету формування активної громадянської позиції учнівської молоді доцільно застосовувати соціальні проєкти, які дають змогу учням набути певного соціального досвіду, громадянської активності, удосконалити навички соціальної взаємодії. Саме у ході таких заходів, здійснюється навчання через дію, яке реалізується завдяки активному навчанню, роботі в команді, інтерактивним методам тощо, що значно покращують сприйняття учнями матеріалу [52, с. 63]. Усвідомленню учнями своєї належності до громади, причетності до її демократичної культури шляхом вивчення нормативно-правових документів сприятимуть дослідницькі проєкти. Це допоможе старшокласникам отримати більше інформації про свою країну, її історію та культуру, людей, які зробили значний внесок у розвиток народного господарства, спорт та культуру. Здійснення рефлексії та оцінювання власної діяльності шляхом обміну думками в режимі форуму, віртуального захисту творчих робіт на сайті школи, все це сприятиме формуванню громадської та соціальної компетенції учнів.

Одна з головних цілей вивчення шкільного курсу історії – формування в учнів предметних компетентностей – хронологічної, просторової, інформаційної, мовленнєвої, логічної, аксіологічної.

Хронологічні вміння є складником історичної компетентності. Знайомство з хронологією є одним з перших кроків вивчення історії, адже історія неможлива поза часом: лише встановивши час тих або тих подій та їх послідовність, історики здатні не тільки з'ясувати зв'язок з попередніми та наступними подіями, визначити причини й наслідки, виявити закономірності, а й відтворити істинний перебіг події, реконструювати минуле.

Формування в учнів просторових уявлень та вмінь. Специфіку історії як шкільного предмета визначають, окрім хронологічних, ще й просторові уявлення, адже в історії події розглядаємо і в часі, і в просторі. Тож якщо хронологія локалізує історичні факти в часі, то історичні карти мають на меті їх локалізацію в просторі [76, с. 81]. Історична карта – важливий об'єкт пізнавальної діяльності учнів, це й унаочнена основа для осмислення зв'язків між історичними явищами та процесами, і джерело історичної інформації, і інструмент узагальнення та систематизації навчального матеріалу, і засіб перевірки знань та умінь учнів. Проте, щоб карта справляла належний навчальний ефект, її слід послідовно й систематично використовувати на всіх етапах навчального процесу.

Формування в учнів уміння працювати з інформацією. Інформаційна компетентність передбачає вміння учнів працювати з джерелами історичної інформації. Вона реалізується у вміннях: критично аналізувати й оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність тощо. Саме історичні джерела сучасна методика визначає найефективнішим засобом формування історичної компетентності школяра. Узагальнюючи якості, що зумовлюють принадність писемних джерел для сучасного уроку історії. Первинні джерела надають учням можливість відчувати себе в ролі людей, безпосередньо пов'язаних з подіями, що вивчаються.

Виняткову роль джерел у навчанні історії визначає також їхня здатність демонструвати учням різні погляди на певну історичну подію чи на процес.

Розвиток в учнів ставлення та аксіологічних умінь. Ставлення учнів до історичних фактів (явищ, подій, діяльності людей) є основою для формування аксіологічних умінь, які у сукупності забезпечують здатність учня формулювати версії (інтерпретації) й оцінки історичного розвитку. Формуючи ставлення варто пам'ятати, що потрібно на уроці забезпечити три взаємозв'язаних компоненти структури ставлення людини до чогось (когось): 1) пізнавальний-знання і переконання учня з приводу того чи іншого компоненту історичного знання (факту чи історичним відомостям, що містяться у джерелі); 2) емоційний – почуття або емоційні реакції, які відчуває учень до цього об'єкту історичного пізнання (відданість, неприязнь, ворожість, симпатія, натхнення, схвалення, зацікавленість тощо); 3) процесуально-поведінковий – здатність учня висловити аргументовану оцінку, власну позицію щодо об'єкту, що буде підставою (мотивом) для відповідної поведінки (характеру поведінки з ким-, чимось) учня в реальному житті. Останній забезпечується інструментарієм спеціальних аксіологічних умінь [76, с. 130].

Крім очевидних переваг у запровадженні компетентнісного навчання спостерігаємо певні труднощі щодо реалізації ключових та предметних компетентностей. Зокрема Н. Гупан виокремлює наступні проблеми: автори стандарту з різних галузей по-різному уявили процес формування компетентностей, що відобразилось у різних підходах, закріплених у тексті документів; нормативні документи, що так чи інакше врегульовують освітній процес є непослідовними, не координуються один з одним (починаючи з переліку компетентностей, понять предметна і ключова компетентності, компетентність і компетенція та ін.) [76, с. 22]. Але головною проблемою є відсутність практичних шляхів втілення теорії в життя. А це означає, що більшість вчителів, яких ніколи не готували до розв'язання подібних завдань продовжують традиційне викладання у знаннєвій парадигмі. Цьому значною мірою сприяє і орієнтація вчителів, учнів і батьків на результати ЗНО, завдання

якого сьогодні «провокують» відтворюючий, знаннєвий підхід до результатів освіти; широко презентований у нормативних документах компетентнісний підхід не набув наразі адекватного втілення у змісті підручників і навчальних програм; продуктивно формувати компетентності учнів неможливо, використовуючи поширені педагогічні технології, розроблені для знаннєвого підходу; готовність вчителів до реалізації нових завдань в особистісному та професійному вимірі, зокрема їх здатність реагувати на зміни, гнучкість у прийнятті нових рішень, уміння подолати стереотипи мислення та дій є явно недостатньою, а стимули до підвищення кваліфікації в цьому напрямі явно недостатні; складною є реалізація взаємодії із соціальними партнерами школи, громадськими та культурними організаціями, родиною. Проте зрозуміло, що реальний життєвий вимір компетентностей може набуватись учнями лише за умови такої взаємодії [76, с. 22].

Отже, сучасний компетентнісно-орієнтований урок історії крім вивчення програмового матеріалу має реалізовувати компетентнісний потенціал громадянської та історичної освітньої галузі. Історія України як навчальний предмет відкриває значні можливості для формування громадянської компетентності школярів. Методика формування ключових та предметних компетентностей учнів на уроках історії України передбачає системне оволодіння та сприйняття ними знань і застосування їх у практичній площині, обов'язкове систематичне застосування інтерактивних технологій навчання, що максимально активізує позицію учня в навчанні.

Результатом вивчення історії в сучасному навчальному закладі має бути не тільки засвоєння знань (фактів, понять, імен, зв'язків, тенденцій), а й формування вмінь та навичок критично мислити, творчо розв'язувати проблему, з'ясувати сенс вивченого та використовувати набуті знання та навички в життєвих ситуаціях.

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3.1. Громадянська компетентність: теоретична основа

Характерною рисою суспільного розвитку у наш час є перетворення системи освіти та виховання в одну з найфундаментальніших сфер діяльності людини. Але тенденції кризи світової освіти, що чітко проглядається у розвинених країнах зарубіжжя, торкнулася і нашої держави. Її сутність полягає у невідповідності існуючої системи освіти, змісту, технологій, форм, методів навчання та виховання новій високотехнологічній інформаційній цивілізації.

Загроза існуванню держави та суспільно-політичні зміни, що відбуваються зараз в Україні, свідчать про нагальну потребу вдосконалення політичної культури та громадянської освіченості населення і, в першу чергу, молоді. В розрізі цієї проблеми саме громадська компетентність здатна стати дієвим засобом формування національної самосвідомості юних українців.

Національна самосвідомість є складним системним утворенням, яке формується протягом тривалого часу розвитку нації. На цей процес значний вплив мають економічні, соціальні, політичні і духовно-культурні чинники, які за певних умов можуть спричиняти різні за ступенем гостроти суперечності розвитку, що може виражатися в неоднаковій оцінці сучасних проблем розвитку нації, її історичного минулого, різному розумінні її перспектив, ідей, ідеалів.

Національну самосвідомість можна визначити як особливий динамічний складник самосвідомості особистості, який включає в себе усвідомлення індивідом своєї національної належності, специфічних рис власної нації, відмінних від інших, її історичного минулого, а також відношення до цінностей, які нація напрацювала в процесі свого розвитку. У національній самосвідомості, окрім цього, зафіксовані бачення національних інтересів та майбутнього власної нації [21, с. 199].

Серед факторів, що формують національну самосвідомість доцільно виділити декілька: етнонаціональну культуру та освіту, геопростір певної нації, її історичну долю (процес розвитку).

В освітянському просторі сьогодні все ще не сформована цілісна система громадянської освіти, а окремі її елементи зводяться в більшості випадків до поверхневого вивчення прав людини, суспільно-громадянських відносин, Конституції. Як результат, випускники середніх шкіл практично не готові до громадського життя, захисту своїх прав та здійснення правомірних потреб [30, с. 10]. Ось чому громадянська освіта вимагає розробки оптимальної програми викладання основ демократії, прав людини, суспільно громадянських відносин, науково обґрунтованої апробації елементів учнівського самоврядування в школі.

Посилення уваги до питань формування громадянської компетентності відбувається в суспільстві під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників належать історичні умови взаємодії держави і суспільства, опір російським загарбникам та пов'язане з цим піднесення рівня зрілості і розвиненості національної самосвідомості населення, громадянської зокрема. Суб'єктивними чинниками виступають правове забезпечення формування громадянського суспільства в країні, здатність політичної еліти до управління громадянськими процесами в демократичних обставинах та в моменти зовнішньої агресії, ступінь громадянської і соціально-політичної активності населення, наявність науково-методичних розробок із формування громадянської компетентності учнів.

Поняття громадянин, громадянські якості, громадянські цінності, громадянськість тощо дає змогу стверджувати, що в різні часи вони наповнювались різною сутністю та еволюціонували у своєму змісті до категорій «громадянська освіта» і «громадянська компетентність». Аналіз еволюції поглядів на громадянську компетентність особистості в історичному часі та просторі свідчить про значущість питання та необхідність пошуку

ефективних засобів формування зазначеної компетентності в сучасних суспільних умовах [18, с. 4].

Громадянська компетентність розглядається вченими в контексті розробки компетентнісного підходу або компетентнісної парадигми в освіті та визначається як ключова компетентність. У педагогіці основою формування громадянської компетентності вважається громадянськість, яка складається з певної сукупності знань, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, свій обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною, державою. Дехто з фахівців розглядає громадянську компетентність у широкому сенсі як функцію громадянського суспільства, що створює ґрунт для ефективної громадянської діяльності особи, соціальних груп і всього суспільства загалом, та у вузькому – як важливу характеристику сучасної особистості, складне, багатомірне і багаторівневе явище, що виражається в наявності в неї громадянських цінностей та якостей, норм і правил, відповідальності за громадянські вчинки [38, с. 19].

Одним з найактуальніших завдань сучасного виховання в Україні є створення умов для формування людини-громадянина, для якої демократичне громадянське суспільство є осередком для розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих та суспільних інтересів. Визначальною характеристикою такої людини має бути громадянська компетентність – здатність людини реалізовувати свої права і свободи, поважати права і свободи інших громадян, розуміти власну відповідальність перед суспільством і державою за свої вчинки і вибір [76, с. 40].

Громадянська компетентність передбачає також прояви активної громадянської позиції, критичне і творче ставлення до оточуючого соціального середовища. Отож, у педагогічному плані громадянська компетентність складається з певної сукупності знань, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити її місце в суспільстві, її обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками,

Батьківщиною, державою. Відповідно її структурними компонентами є ціннісний, діяльнісний (технологічний) та процесуальний (особистісно-творчий). Тому система виховання громадянськості має бути спрямована на розвиток особистості у зазначених напрямках.

В Україні з ініціативи Європейського Союзу та Уряду США започатковано програму розвитку громадянської освіти. Головні напрямки здійснення проєкту:

1. Розробка Політики громадянської освіти в Україні. Належить розробити концепцію Громадянської освіти, визначити, які знання, цінності й навички потрібно мати людям для активної, відповідальної участі в житті громади, демократичного суспільства. На цій базі мають бути створені моделі освіти для демократії як самостійного предмета і як такої дисципліни, що інтегрована у вже існуючі дисципліни. Разом з цим має бути сформульована стратегія впровадження громадянської освіти у навчальний процес в Україні.

2. Розробка навчальної програми та дидактичних матеріалів. Цей напрямок є одним з основних у програмі і полягає у підготовці навчальних курсів та посібників для середньої школи. Важливо сприяти коректному розумінню того, чим є громадянське суспільство, якою є практика громадянської освіти у демократичних країнах, як тут здійснюється її адміністрування [30, с. 11]. На основі навчальної програми з громадянської освіти будуть створені програми підготовки вчителів, а також навчальні матеріали-підручники, робочі зошити для учнів, методичні посібники для вчителів, матеріали для контролю й оцінювання знань.

Розвиток громадянської компетентності учня як організований процес відбувається під впливом різних соціальних інститутів. У загальноосвітньому навчальному закладі він проходить три етапи відповідно до рівнів здобуття освіти [76, с. 41].

У початковій школі закладаються основні моральні цінності, норми поведінки, починається формування особистості, яка усвідомлює себе частиною суспільства і громадянином своєї держави. Розвиваються

комунікативні здібності дитини, що дозволяють їй інтегруватися в суспільство, сприяють формуванню умінь спілкуватись і розв'язувати конфліктні ситуації через діалог. Вирішення основного завдання початкової школи – розвиток творчого потенціалу молодшого школяра – допомагає сформувати особистість, здатну працювати на благо своєї країни.

Основна школа продовжує формування системи цінностей і установок підлітка, допомагає йому набувати знання і уміння, необхідні для самостійного життя в суспільстві. На цьому етапі стрижневим є формування поваги до закону, права, прав інших людей і відповідальності перед суспільством. Іде збагачення свідомості і мислення учнів знаннями з історії України, пізнання та засвоєння ними моральних, правових і інших соціальних норм [76, с. 41].

У старшій школі поглиблюються, розширюються знання учнів про процеси та явища суспільного життя, про права людини, відбувається пізнання філософських, культурних, політико-правових і соціально-економічних основ життя суспільства, визначається громадянська позиція людини, її соціально-політична орієнтація. Завдання цього етапу полягають у тім, щоб в процесі суспільної діяльності учні вдосконалювали готовність і уміння захищати свої права і права інших людей, уміли будувати індивідуальну і колективну діяльність [76, с. 41].

Виховання громадянської компетентності базується на реалізації в освітньому процесі діяльнісного підходу, відповідно до якого в структурі особистості виникають і закріплюються передусім ті новоутворення, у «конструювання» яких індивід вкладає свої почуття, власну працю, енергію, конкретну дію, проявляючи цілеспрямовану активність. Отже, активну громадянську позицію молодшої людини простіше сформувати через діяльнісне засвоєння явищ суспільного життя, коли вона бере участь у моделюванні таких явищ, на практиці засвоює навички комунікації, ведення дискусії, відстоювання власної точки зору. Для цього потрібно розширити рамки школи, «включити» учня в оточуючий світ в усьому його різноманітті [76, с. 40]. Важливими складовими шкільного життя мають стати: ідея пріоритету прав особистості,

демократизація управління школою, створення умов для громадянської діяльності учнів в школі і поза школою, перетворення школи у відкрите співтовариство, створення атмосфери взаємоповаги, взаємовідповідальності, конструктивного діалогу, спілкування, консенсусу інтересів всіх груп учасників шкільного життя.

Як зазначає О. Пометун: «значущим у розвитку громадянської компетентності є також особистісно-орієнтований підхід, коли в центрі освітнього процесу стоять інтереси дитини, її потреби та можливості, права окремого індивіда, його суверенітет. Лише через таку ієрархію ціннісних підходів як людина (особистість) – народ (культура, історія, освіта) – держава (суспільство) можна реалізувати перспективну і демократичну модель виховання в дусі громадянськості» [76, с. 41].

Результативність розвитку громадянської компетентності значною мірою залежить від того, наскільки розвиненими є вміння і навички самоорганізації, самоуправління дітей та молоді, їх здатність до критично-творчого мислення, самоосвіти, усвідомлення власних світоглядних орієнтацій, які є основою життєвого вибору й громадянської позиції.

Прямо чи опосередковано на процес формування громадянської компетентності впливають предметно-історичні компетентності, а саме: інформаційна; мовленнєва; логічна та аксіологічна.

Інформаційна компетентність учня формуватиметься за умов критичного аналізу й оцінки історичних джерел, виявлення тенденційної інформації та пояснення необ'єктивності; самостійної інтерпретації школярами змісту історичних джерел та відображених історичних фактів, подій, явищ; оцінювання, порівняння, пояснення учнями фактів і явищ дійсності на основі інформації, отриманої з різних джерел.

Для формування мовленнєвої компетентності на уроках історії учні повинні – розповідати про історичні події та явища й описувати їх, давати усний відгук на відповідь однокласника, оцінювати власну відповідь, брати участь у дискусії, аргументувати власну позицію; письмово – писати

оповідання (есе, аналітичні доповіді, реферати, рецензії) про події та історичні постаті, складати різні типи планів, формулювати доречні питання до історичних текстів; усно та письмово – надавати історичну характеристику (подіям, явищам, видатним діячам), складати таблиці та схеми, будувати на цій основі відповідь [65, с. 196].

Формування логічної компетентності учня відбувається під час аналізу, синтезу й узагальнення школярем історичної інформації; використання на уроці наукової термінології; всебічній характеристиці учнями історичних постатей, розкритті внутрішніх мотивів дій, створення політичних та історичних портретів; самостійного визначення учнями сутності, наслідків та значення історичних подій і явищ; проведення нескладних досліджень, проектної роботи.

Задля формування аксіологічної компетентності учні повинні порівнювати, пояснювати, узагальнювати та критично оцінювати факти й діяльність осіб, спираючись на здобуті знання, власну систему цінностей із позиції загальнолюдських та національних цінностей; виявляти суперечності в позиціях, інтересах, потребах соціальних груп і окремих осіб та роль в історичному процесі, тенденції й напрями історичного розвитку; оцінювати різні версії й думки про минулі історичні події, визнаючи, що деякі джерела можуть бути необ'єктивними [65, с. 196].

Включення елементів, які спрямовані на формування цих компетентностей не заперечує методів навчання, характерних для історії, проте потребує обов'язкового запровадження у ці уроки інтерактивних методів, що передбачають вільне обговорення питань, різних точок зору, висловлення і захист учнями власної позиції, постійну багатосторонню комунікацію, де учні і вчитель є рівноправними партнерами. На таких уроках учні вчать аналізувати механізми функціонування соціальних інститутів суспільства, визначаючи в них власне місце та проектувати стратегії свого життя з урахуванням інтересів і потреб різних соціальних груп; продуктивно співпрацювати з різними партнерами в групі та команді, виконувати різні ролі й функції в колективі, проявляти ініціативу, підтримувати й керувати власними взаєминами з іншими;

брати на себе відповідальність за прийняті рішення та їх виконання; спільно визначати мету діяльності, планувати, розробляти й реалізовувати соціальні проекти і стратегії індивідуальних і колективних дій; визначати мету комунікації, застосовувати ефективні стратегії спілкування залежно від ситуації, вміти емоційно налаштовуватися на спілкування з іншим [26, с. 22].

Можна запропонувати учителям такий алгоритм діяльності:

1. Проаналізуйте навчальну програму з предмета і визначте теми, питання, поняття, які дадуть можливість сформувати громадянську та соціальну компетентності.

2. Сформулюйте ключові проблемні питання громадянознавчого змісту, навколо яких можна організувати обговорення на уроці.

3. Сформулюйте завдання уроку (результати, які ви очікуєте одержати наприкінці), спрямовані на формування громадянської та соціальної компетентності та вирішіть, якими методами краще скористатись у цьому випадку.

4. Підготуйте фрагмент уроку й апробуйте його на практиці [32, с. 23].

Вищезазначене дозволяє забезпечити цілеспрямоване і систематичне акцентування на проблемі формування громадянської компетентності учнів у змісті предмету; доповнити, збагатити зміст предмету новими аспектами, наближеними до актуального життя учнів і їх потреб як громадян; вибрати навчальні теми, в яких оптимально може бути посилений громадянознавчий зміст, відібрати, координувати та збалансувати засоби і методи навчання, чітко розподілити навчальний час тощо.

Особливою потребою учнів старшого шкільного віку є потреба в самовизначенні, що, на нашу думку, впливає на формування мотивів набуття громадянської компетентності. Зазначимо, що самовизначення виникає як задоволення потреби старшокласника в пошуку сенсу життя, що зумовлює загальну тенденцію старшого шкільного віку – зростання самостійності і самосвідомості, відкриття власної індивідуальності. Якщо підлітки бачать прояв своєї самостійності в справах і вчинках, то старші школярі найбільш

важливою сферою прояву своєї самостійності вважають власні погляди, оцінки, думки [67, с. 5]. Однак прагнення до самостійності не виключає їх потреби в спілкуванні з оточуючими їх людьми. Так, приналежність до певної соціальної групи, власне становище й місце в ній є значимими для старших школярів – важливу роль в їх житті відіграють неформальні групи спілкування, як правило, різновікові, підпорядковані нормам специфічної юнацької субкультури. У багатьох питаннях, особливо в тому, що стосується дозвілля, моди, художніх смаків, старшокласники більше орієнтуються на думку однолітків. Утім це не означає, що старші школярі взагалі не визнають авторитетів – почасти в найбільш серйозних питаннях думки дорослих людей мають для них більшу вагу, ніж вплив однолітків.

Як зазначає Т. Мацейків: «значна роль у формуванні громадянської компетентності належить старшій школі, яка розширює знання учнів про процеси та явища суспільного життя, права людини, основи життя суспільства. Сприяє формуванню громадянської позиції людини, її соціально-політичних орієнтирів. На цьому ступені формується готовність захищати свої права, права інших людей, будувати індивідуальну й колективну діяльність» [55, с. 113].

Отже, у формуванні громадянської компетентності учнів провідна роль належить предметам громадянської та історичної освітньої галузі, дисципліни якої значно розширюють знання школярів про процеси та явища суспільного життя, права людини, основи життя суспільства, сприяють формуванню громадянської позиції людини, її соціально-політичних орієнтацій. На цьому ступені формується готовність захищати свої права, права інших людей, будувати індивідуальну й колективну діяльність. Варто зазначити, що основою для реалізації завдань громадянської освіти на уроках історії України є постійне вдосконалення навчальних програм, підручників, посібників, які забезпечують процес ефективного формування громадянської компетентності учнів.

3.2. Методичні і практичні аспекти формування громадянської компетентності

Важливим напрямом навчально-виховної роботи з учнями загальноосвітніх шкіл є формування громадянської компетентності, щоб відповідні норми поведінки були втілені в громадянські вміння та навички, моделі соціальної поведінки школярів. При цьому головним завданням є постійний розвиток навичок громадянської поведінки та перетворення їх на звичку, стійку рису характеру, щоб така поведінка стала внутрішньою потребою особистості.

Розвиток емоційно-ціннісних ставлень, умінь, навичок громадянської поведінки в учнів на уроках історії шляхом цілеспрямованого педагогічного впливу передбачає застосування комплексу інтерактивних методів і засобів навчальної роботи. Педагог Т. Мацейків акцентує увагу на тому, що «процес накопичення громадянських навичок та вмінь здійснюється двома основними шляхами: у процесі засвоєння учнем відповідних знань про способи діяльності й їх систематичного застосування та спілкування учня з однолітками під час використання вчителем інтерактивних технологій та планомірно керованим шляхом спеціального педагогічного впливу під час навчання» [55, с. 134].

У процесі формування громадянської компетентності провідну роль, безумовно, відіграють методи навчання. У сучасній психолого-педагогічній та методичній літературі є багато класифікацій взаємодії учасників навчального процесу, спрямованого на досягнення цілей і завдань шкільної освіти. О. Пометун та Г. Фрейман зазначають: «Відповідно, критерієм для класифікації методів навчання... може бути характер цієї взаємодії, насамперед, між учителем та учнями. Виходячи з цього критерію, розподіляємо методи навчання... на пасивні (умовно-пасивні), активні та інтерактивні» [79, с. 109].

Використовуючи пасивні методи, учні виступають у ролі «об'єкта» навчання. Вони засвоюють та відтворюють матеріал, що передається педагогом – джерелом історичної інформації. Як правило, це відбувається шляхом застосування лекції-монологу, читання, демонстрації, опитування учнів щодо вивченого змісту. Учні між собою не спілкуються і не виконують творчих

завдань. Якщо йдеться про активні методи, учні стають «суб'єктами» навчання, виконують творчі завдання, беруть участь у діалозі з учителем. Такі методи пов'язані з виконанням творчих завдань, що розвивають творче мислення. До таких методів належать частково-пошуковий чи емпіричний, проблемний і дослідницький. Хоча учні в цьому випадку більш активні, основною формою взаємодії часто залишається монолог. Спочатку педагог у монологічній формі здійснює передачу знань учням, а потім останні повертають йому ці знання шляхом монологічних відповідей. Інколи навчання відбувається в діалозі вчителя й учня, шляхом бесіди [79].

Сутність інтерактивних методів у тому, що навчання відбувається шляхом взаємодії всіх тих, хто навчається і навчає. Це співнавчання (навчання у взаємодії та співпраці), в якому і вчитель, і учні є суб'єктами навчання. Основний принцип інтеграції – постійна взаємодія учнів, їх співпраця, спілкування, співробітництво, на відміну від активних та «пасивних» методів, коли спілкування відбувається між учнями і вчителем. Учитель тільки організатор і координатор інтерактивної взаємодії. На відміну від активних методів навчання, які будуються на односторонній взаємодії (її організовує і постійно стимулює учитель), інтерактивні методи дають найбільший простір для самореалізації учня в навчанні і найбільше відповідають особистісно орієнтованому та компетентнісному підходам [55, с. 134].

Інтерактивні методи орієнтовані на реалізацію пізнавальних інтересів і потреб особистості, тому особлива увага приділяється організації процесу ефективної комунікації, в якій учасники процесу взаємодії більш мобільні, більш відкриті і активні. Основною інтеракцією є принцип багатосторонньої взаємодії, яка характеризується відсутністю полярності і мінімальною сконцентрованістю на точці зору вчителя [77, с. 19–24].

Використання відповідних методів навчання сприяє організації процесу інтерактивної взаємодії: групові (взаємодія учасників процесу навчання реалізується через співпрацю в малих групах); колективні (багатостороння

взаємодія, в якій беруть участь всі учні класу); колективно-групові (коли робота малих груп поєднується з роботою всього класу).

Кооперативна навчальна діяльність (навчальне співробітництво) – це організація навчання об'єднаних спільною навчальною метою учнів у малих групах. За такої організації вчитель керує роботою кожного учня опосередковано, через завдання, якими він спрямовує діяльність малої групи. У межах спільної діяльності індивідууми прагнуть одержати результати, що є вигідними для них самих і для всіх інших членів групи.

Саме реалізація змісту шкільної освіти через кооперативні технології навчання дасть змогу більш ефективно формувати громадянську компетентність учнів школи. За колективною формою організації навчання весь клас обговорює ідеї чи події, які стосуються певної теми. Вчителю необхідно уникати питань, на які можна відповісти тільки «так» чи «ні», а потрібно ставити відкриті запитання, які починаються з «як», «чому» з метою заохочення учнів висловлювати свої ідеї, почуття [55, с. 134]. Вчителю потрібно демонструвати увагу до всіх, комунікуючи з кожним учнем, дякуючи за запитання та висловлювання.

На формування громадянської компетентності особистості ефективно працюють й інтерактивні технології опрацювання дискусійних питань та ситуативного моделювання. Тільки завдяки впровадженню цих технологій учень дійсно перетворюється на активно діючий суб'єкт навчання [81, с. 46].

Ефективним при формуванні громадянської компетентності особистості є використання методу навчальних проєктів. Учені відповідно до виду діяльності, розрізняють такі типи навчальних проєктів: дослідницькі, практично-орієнтовані, інформаційно-пошукові, рольово-ігрові, творчі, навчально-пізнавальні, соціальні. З огляду на мету формування активної громадянської позиції учнівської молоді доцільно застосовувати соціальні проєкти, які дають змогу учням набути певного соціального досвіду, громадянської активності, удосконалити навички соціальної взаємодії. Саме у ході таких заходів, здійснюється навчання через дію, яке реалізується завдяки

активному навчанню, роботі в команді, інтерактивним методам тощо, що значно покращують сприйняття учнями матеріалу [52, с. 63].

Щодо інноваційних дидактичних пошуків побудови і реалізації навчального процесу, то вони, як зазначає І. Зязюн, ґрунтуються на своєрідній пошуковій навчальній діяльності у контексті набуття самим учнем власного досвіду [37, с. 7]. Стосовно формування громадянської освіченості у школярів доцільно використовувати такі напрямки пошукової діяльності учнів: дослідницький теоретико-пізнавальний напрямок пошукової діяльності, який передбачає постановку проблем, висунення і перевірку гіпотез, генерацію ідей, проведення чи моделювання соціального мікроексперименту; дискусійний напрямок пошукової діяльності, для якого характерні виявлення зіставлення точок зору, позицій, підбір і висунення аргументації; моделюючий напрямок пошукової діяльності, що виявляється у предметно-змістовому (імітаційно-ігровому) і соціально-психологічному (рольовому) цілеспрямуванні; рефлексивний напрямок пошукової діяльності, який полягає у гносеологічному та емоційно-почуттєво-особистісному цілеспрямуванні (інтелектуальна та емоційно-почуттєва рефлексія) [30, с. 12]. Організована таким чином пошукова діяльність учнів сприятиме, на наш погляд, більш ефективному формуванню їхньої громадянської свідомості.

Універсальною за дидактичним призначенням при проведенні занять з елементами громадянської освіти є така форма інтерактивного навчання, як ділова гра з її численними різновидами.

Усвідомленню учнівською молоддю своєї належності до громади, причетності до її демократичної культури шляхом вивчення нормативно-правових документів сприятимуть дослідницькі проекти з історії рідного краю. Участь у проекті допоможе учням отримати більше інформації про свою малу Батьківщину, її історію та культуру, людей, які зробили значний внесок у розвиток народного господарства, місцевий спорт та культуру.

Здійснення рефлексії та оцінювання власної діяльності шляхом обміну думками в режимі форуму, особистого захисту творчих робіт, все це сприятиме

формуванню громадської та соціальної компетенції учнів. Робота вчителя й учнів у межах цих проєктів здійснюється відповідно до таких етапів:

- проведення уроку-вступу, на якому пояснюється мета, завдання проєкту, пропонуються засоби для демонстрації результатів;
- формування груп для роботи над підтемами проєкту;
- підготовка учнів до роботи над проєктом: обмірковування, обговорення етапів дослідження, «мозковий штурм»;
- визначення терміну представлення проміжних результатів дослідження;
- робота над дослідженням: пошук інформації, робота в бібліотеках та з документами, зустріч з фахівцями, вивчення друкованої та електронної літератури;
- складання анкет за темою дослідження і здійснення інтерв'ювання та опитування свідків подій, учнів, фахівців, учителів, батьків тощо;
- написання есе, статей, створення презентацій, фільмів, щоденників проведення досліджень у межах проєктів та ін.;
- планування і створення учнівських вебсайтів;
- випуск публікацій, бюлетенів, брошур тощо;
- демонстрація учнівських робіт;
- проведення уроку-підсумку, круглого столу чи учнівської конференції [26, с. 24].

Ефективно сприяти формуванню громадянина спроможний лише вчитель, який відчуває себе громадянином не тільки за паспортом. Він не обов'язково має бути суспільствознавцем. Предмет викликає зацікавленість і у філологів, природознавців, математиків, інших спеціалістів. Вчитель з громадянської освіти мусить мати широку ерудицію, набутий роками досвід і знання для аналізу політичних, економічних, правових питань, інтерес до життя своєї громади, міста, держави, комунікабельність, щирість. Особливу увагу в контексті громадянської освіти слід звернути на поняття «громадянин», яке (за Арістотелем) означає «політичну людську істоту», а згодом за латинським висловом, «цивільну», цивілізовану істоту. Ідея громадянина, що дійшла до нас

через тисячоліття, наповнювалась історично-конкретним змістом в кожному епоху існування людства [30, с. 13]. Головне в цій ідеї те, що це цивілізована, освічена, вихована людина, яка розуміє міру своєї відповідальності перед суспільством і державою, знає свої права і вміє ними користуватися для відстоювання своєї позиції.

Важливу роль у формуванні громадянськості при компетентнісному навчанні відіграють різноманітні засоби навчання, перш за все підручники. Підручник залишається ключовим засобом шкільного навчання, незважаючи на те, що сучасна освіта спирається на інформацію з різних джерел. Тому необхідно не лише постійне оновлення змісту підручників, а й визначення методологічних основ його відбору, структурування та подання.

Як зазначає О. Пометун: «у контексті компетентнісної парадигми освіти характер і цілі конструювання підручників дуже змінюються, так само як і методика їх використання на уроці. Підручник стає насамперед не джерелом інформації, а путівником для самостійного навчання і практики учнів та засобом організації навчального процесу для вчителя. Різноманітний набір освітніх методик і інструментів компетентнісно орієнтованого підручника дозволяє досягати актуальних цілей освіти» [76, с. 174].

Основний текст, щодо розташування в підручнику і його завданням розділяють на вступний, інформаційний, завершальний і додатковий. Компетентнісно орієнтовані шкільні підручники з історії неможливо уявити собі без питань і завдань до параграфів. Однак, ще в першій половині ХХ ст. вони обходилися взагалі без таких завдань. Сьогодні пізнавальні завдання різних типів, що пропонуються учням зокрема і у підручнику, виконують різноманітні функції. Вони спрямовують і полегшують опанування учнями нового матеріалу, застосування ними знань, дозволяють формувати досвід мислення і творчої дії, самостійної навчальної роботи, кооперації з іншими у процесі навчання тощо. Відповідно вони застосовуються в різних ланках навчального процесу: під час мотивації навчання і визначенні його мети, вивченні нового, осмисленні матеріалу і виконанні домашніх завдань [76].

Як уже зазначалося вище головним елементом у формуванні громадянської компетентності є розвиток критичного мислення. Уміння критично мислити особливо важливе зараз, коли постійно в засобах масової інформації відбувається масована і витончена обробка суспільної свідомості. Тому головне завдання вчителя в сучасних реаліях навчити учнів осмислювати, перевіряти та аналізувати отриману інформацію. З широкого масиву другорядної інформації виділяти головну та об'єктивну.

Критичне мислення як і громадянська компетентність позиціонується як перехід від навчання, орієнтованого переважно на запам'ятовування, до навчання, спрямованого на розвиток свідомого самостійного мислення учнів.

Критичне мислення – це здатність ставити нові запитання, знаходити різноманітні аргументи, приймати незалежні та продумані рішення. Система розвитку критичного мислення, на думку відомих зарубіжних фахівців В. Саул, А. Кроуфорд, Д. Макінстер, С. Метью, передбачає особливу структуру уроку: кожен урок повинен мати три фази – актуалізацію (виклик), побудови (осмислення) знань та рефлексії [101, с. 86].

Ключові елементи критичного мислення:

1. Інформація – відправний, а не кінцевий пункт критичного мислення.
2. Починається з постановки питання і подальшого визначення проблеми.
3. Базується на переконливій аргументації.
4. Володіння певними прийомами, які в сукупності створюють перевірену на практиці ефективну методологію опрацювання інформації.
5. Ґрунтується на критеріях. Критерії – це положення, які бере до уваги критично мисляча людина, оцінюючи ідеї у процесі їх аналізу.
6. Критичне мислення завжди діалогічне, тобто передбачає дискусії [93, с. 319].

Аналізуючи передовий педагогічний досвід колег та власні спостереження для формування в учнів задатків критичного мислення на уроках історії варто застосовувати наступні методи навчання:

- на стадії виклику: «Асоціювання», «Мозковий штурм», «Запитання – відповідь», «Припущення на основі запропонованих слів», проблемні питання;

- на стадії осмислення: «Допомога», «Знайди проблему», «Читання з нотатками», «Таблиця передбачень», «Пошук аргументів і суперечностей», «Обмін інформацією після читання», «Прес», дискусія, дебати;
- на стадії рефлексії: «Запитання – відповідь», «Взаємне опитування», «Мікрофон», «Незакінчене речення», проект, есе [93, с. 320].

Роль технології критичного мислення в процесі формування громадянської компетентності, національної самосвідомості та підготовки учнів до життя – незаперечна.

Освіта, зорієнтована на формування громадянських компетентностей, вимагає докорінно нових підходів до навчання, адже успішне виховання громадянина вимагає не лише знань та критичного розуміння себе і світу, а й отримання особистого досвіду участі у громадському житті, у взаємодії з іншими на засадах поваги і рівності, відповідальності за спільну справу, мирного вирішення конфліктів.

Практики й експерти твердять – щоб стати відповідальним активними громадянами, учні мають розвивати не лише знання й розуміння політичної та правової системи та інститутів, а й володіти такими навичками, як: формулювати, комунікувати й відстоювати власну думку, бути впевненими в собі, розвивати емпатію, бути готовими діяти чи утримуватися від необдуманих дій у ситуації невизначеності, співпрацювати з різними людьми, поважати себе й інших.

Розвиток такого набору знань, навичок і ставлень дає змогу учням підготуватися до самостійного відповідального життя, зваженого прийняття рішень і ефективної взаємодії у спільноті – у класі, школі, місцевій громаді, державі. Ці тісно пов'язані компоненти громадянської компетентності формуються комплексно. Завдання школи – створити належні умови для набуття цього комплексу знань, навичок і ставлень [28, с. 6]. При цьому важливого значення набуває безпечне, вільне від насильства і соціальних бар'єрів та ефективне освітнє середовище, яке забезпечує сприятливі умови для активної участі учнів у житті школи, ставить права і потреби дитини у центр

навчально-виховного процесу. Як зазначено у проекті нового Державного стандарту освіти, шкільна реформа має спрямувати увесь навчально-виховний процес на формування демократичної культури в школі, на створення безпечного середовища.

Спираючись на нещодавно ухвалену концепцію «Нової української школи» та рекомендації Ради Європи у сфері освіти для демократичного громадянства і прав людини програма «Демократична школа» підтримує реформи з демократизації та децентралізації шкільної освіти в Україні.

Мажена Рафальська, експерт Ради Європи та Європейського центру ім. Вергеланда з освіти для демократичного громадянства і прав людини (Польща) та Ірина Сабор, керівник Програми «Демократична школа», старший радник Європейського Центру ім. Вергеланда зазначають: «демократії маємо постійно вчитися і навчати – щоденно, упродовж усього життя. Свідомими громадянами не народжуються, ми стаємо ними у процесі освіти та виховання. При цьому одним із найбільших викликів сучасної школи є створення демократичного середовища для навчання й виховання дітей на основі цінностей демократії і прав людини» [28, с. 6].

Отже, історія України як навчальний предмет відкриває значні можливості для формування громадянської компетентності старшокласників. У змісті навчального предмета початково закладені значні можливості для виокремлення, акцентування й засвоєння учнями громадянсько-історичних знань. Методика формування громадянської компетентності учнів на уроках історії України передбачає застосування різноманітних класичних та інноваційних технологій, системне оволодіння знаннями та сприйняття їх учнями. Під час формування громадянських умінь в учнів як важливого завдання навчального процесу передбачає обов'язкове систематичне застосування інтерактивних технологій навчання, що максимально активізує позицію учня в навчанні.

3.3. Роль формувального оцінювання на уроках історії України в контексті виховання громадянської компетентності.

Глибокі суспільні трансформації призвели до нагальної потреби реформування української системи освіти. В нинішньому освітньому просторі головна увага зосереджена на формуванні ключових життєвих компетентностей учнів, які в майбутньому сприятимуть становленню успішного громадянина, адаптованого до сучасних умов життя: конкурентоспроможного; комунікабельного; суспільно активного; відповідального, з високим професіоналізмом; з навичками самореалізації та почуттям патріотизму. Відповідно до цієї концепції змін потребують і підходи в оцінюванні знань учнів.

Сучасне оцінювання повинно бути гнучким, багатоінструментальним, зрозумілим, психологічно комфортним, двоскладним: поєднувати в собі сумативне (оцінити якість) і формативне (підвищити якість) оцінювання. Важливим для освітян постає питання творчої розробки методичних підходів щодо впровадження прийомів формувального оцінювання на уроках історії.

Виклики часу зумовили реформування загальної середньої освіти, а згодом і всієї української освітньої галузі. Міністерство освіти і науки України, 17 серпня 2016 року оприлюднило для загальнонаціонального обговорення першу версію «Концептуальних засад реформування середньої освіти». Цей документ пояснював ідеологію змін в освіті та розпочав дискусію серед педагогів та широкого кола громадян.

Головна мета – створити школу, в якій буде комфортно навчатись і яка даватиме учням не тільки знання, а й уміння застосовувати їх у повсякденному житті, школу, де вчать критично мислити, експериментувати та не боятися висловлювати власну думку [9, с 7]. Сучасні діти значно відрізняються від попередніх поколінь. Вони не обов'язково будуть поділяти погляди старших, маємо запропонувати майбутнім поколінням українців школу, яка буде для них модерною і актуальною.

Згодом було прийнято Концепцію реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року та план заходів щодо її впровадження. Вершиною цих процесів стало прийняття нового Закону України «Про освіту» від 05. 09. 2017 р. та Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 16. 01. 2020 р. які остаточно унормували освітній процес відповідно до Концепції НУШ.

Державним стандартом базової середньої освіти визначено 9 освітніх галузей: мовно-літературна, математична, природнича, технологічна, інформатична, соціальна і здоров'язбережувальна, громадянська та історична, мистецька, фізична культура [3]. Відповідно вчителі суспільних дисциплін опинились в дещо новій дійсності і змушені були коригувати свою діяльність.

Метою громадянської та історичної освітньої галузі визначено: «розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами; формування ідентичності громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності верховенства права та нетерпимості до корупції» [3]. Визначено також компетентнісний потенціал галузі та вимоги до обов'язкових результатів навчань учнів з громадянської та історичної освітньої галузі. Це в свою чергу передбачає корекцію щодо поточної системи оцінювання результатів навчання.

Відповідно до Закону України «Про повну загальну середню освіту» та методичних рекомендацій щодо оцінювання навчальних досягнень учнів 5–6 класів, які здобувають освіту відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти вказано, що «основними видами оцінювання результатів навчання учнів, що проводяться закладом, є формувальне, поточне та підсумкове: тематичне, семестрове, річне». Основною ланкою в системі контролю у закладах загальної середньої освіти є поточний контроль, що проводиться систематично з метою встановлення рівнів опанування навчального матеріалу та здійснення корегування щодо застосовуваних

технологій навчання» [8]. Акцентуємо увагу на тому, що формувальне оцінювання не заміняє собою класичну систему оцінювання, а лише стає одним із її видів. На цьому варто наголосити для уникнення розбіжностей у тлумаченні та випадків заміни формувальним інші види оцінювання. Крім того, заклади освіти мають право на свободу вибору форм, змісту та способів оцінювання за рішенням педагогічної ради.

Формувальне оцінювання – необхідна умова інтерактивного навчання, під час якого формується культура спільного обговорення у класі, розвиваються навички критичного і творчого мислення, а також створюється середовище, що заохочує учнів запитувати. Таке оцінювання підтримує впевненість учнів в тому, що кожен із них здатен поліпшити свої результати.

Появу формувального оцінювання пов'язують із концепцією британських науковців: «Оцінювання для навчання», яка набула широкого поширення в 1999 році після публікації брошури під однойменною назвою «Assessment for learning». Робота цієї групи спиралася на результати досліджень П. Блека та Д. Вільяма, які на основі ґрунтовного аналізу та апробації різних видів оцінювання у британських школах дійшли висновку, що формувальне оцінювання стане дієвим інструментом в процесі індивідуалізації та поліпшення процесу навчання [95, с. 356]. Зокрема, на їхню думку, якість навчання залежить від таких ключових умов: активна участь учнів в процесі власного навчання; інформування учнів про цілі навчання і критерії оцінювання; використання самооцінювання і взаємного оцінювання відповідно до розроблених критеріїв; забезпечення зворотного зв'язку, що дозволяє учням самим контролювати свої успіхи і визначати подальші навчальні завдання і способи їх здійснення [23, с. 23]. Подібні рекомендації із детальним їх обґрунтуванням пропонує і МОН України.

Головними принципами формувального оцінювання є: зосередженість на здобувачеві освіти – покращувати і розвивати його знання; спрямовується вчителем – автономія, академічна свобода і високий професіоналізм вчителя, так як саме він визначає, що оцінювати, яким чином, як реагувати на

інформацію, отриману в результаті оцінювання; усестороння результативність – співучасть здобувача освіти в оцінюванні розвиває навички самооцінювання, школярі глибше занурюються в матеріал, краще його засвоюють; неперервність – використовуючи набір простих прийомів, вчитель організує зворотний зв'язок: анкети самооцінювання, ментальні карти, оцінювання за результатом та ін.; опора на якісне викладання – формувальне оцінювання повинно базуватися на високому професіоналізмі вчителя [80, с. 62]. Таким чином, суть формувального оцінювання полягає у відкритості та зрозумілості навчальної мети; критеріальності оцінювання; постійному зворотному зв'язку від вчителя до учня, від учня до вчителя; самооцінюванні і взаємооцінюванні.

Для організації формувального оцінювання на уроках історії доцільно використовувати наступний алгоритм дій:

1. Формулювання об'єктивних і зрозумілих для здобувачів освіти навчальних цілей. Цілі уроку варто представляти на його початку у вигляді настанови, що сприятиме спільній продуктивній діяльності вчителя з учнями.

2. Створення ефективного зворотного зв'язку. Організація дієвого зворотного зв'язку є не тільки важливою умовою реалізації формувального оцінювання, а й підґрунтям успішного навчання учнів загалом.

3. Забезпечення активної участі учнів у процесі пізнання. Це забезпечується застосуванням різноманітних методів, прийомів і форм роботи з навчальним матеріалом.

4. Ознайомлення учнів із критеріями оцінювання. Розроблення критеріїв спільно з учнями сприяє позитивному ставленню до процесу оцінювання. Чим конкретніше сформульовані критерії, тим зрозумілішою для учнів буде подальша діяльність щодо успішного виконання завдання. Варто обговорити з учнями і затвердити критерії до різних видів навчальних робіт.

5. Забезпечення можливостей й уміння учнів аналізувати власну діяльність (рефлексія). Щоб розуміти мету навчання й усвідомлювати як досягати успіху, учні мають вчитися самооцінюванню. Для самостійного оцінювання можна використовувати різні таблиці самооцінки, онлайн-форми, тощо.

6. Корегування спільно з учнями підходів до навчання з урахуванням результатів оцінювання. Використання формульованого оцінювання дозволяє вчителю відстежувати процес просування учня до навчальних цілей, корегувати навчальний процес на його ранніх етапах, а учневі – усвідомлювати більш високу відповідальність та важливість здобуття знань [36, с. 6].

Варто зазначити, що організація самооцінювання і взаємооцінювання учнів, аналіз своїх можливостей та усвідомлення учнями важливості власного розвитку є складним процесом і потребує від вчителя тривалої підготовки та професійної роботи. Як зазначають О. Пошетун та Т. Ремех: «Як правило, у масовій практиці навчання учням значно легше поставити собі оцінку в балах, аніж провести змістовну самооцінювальну діяльність. Тому розвиток самооцінки і взаємооцінки учнів у навчанні може бути представлений як перехід від виставлення учнем оцінки в балах до її змістового вираження» [78, с. 93]. Цей перехід може бути організований за допомогою відповідних прийомів.

Окремі методи та елементи формульованого оцінювання українські вчителі застосовували вже давно. Завдяки досвіду колег та сучасним напрацюванням, зі значної кількості прийомів формульованого оцінювання варто виокремити ті, що успішно апробовані та найчастіше використовуються на уроках історії:

«Формульоване опитування» – це форма перевірки знань учнів, коли педагог задає додаткові уточнюючі питання, що дозволяють дитині проаналізувати, узагальнити, зробити висновки з пройденого матеріалу.

Різнокольорові картки. Наприклад, червона картка може означати, що учні не зрозуміли матеріал, зелена – що добре зрозуміли, жовта – що хотіли б задати уточнюючі питання.

«Вимірювання температури». Метод використовують для виявлення того, наскільки учні правильно виконують завдання, для цього діяльність учнів періодично призупиняють запитанням: «Що ми робимо?».

Гра «Асоціації». Вчитель називає або записує історичний термін, а учні говорять які у них виникають асоціації з цим поняттям. Наприклад, які асоціації виникають у вас, коли ви чуєте слово «козак», «бароко», «націоналізм»?

Метод «Інтелект-карта». Учням пропонується написати основні терміни, що відносяться до теми, що вивчається, згодом учні складають інтелект-карту, яка показує їх взаємозв'язок один з одним. Карту можна скласти як на аркуші паперу, так і в електронному вигляді, використовуючи один з численних онлайн-інструментів.

Метод «Світлофор». Під час виконання тестових завдань діти індивідуально записують відповіді у свій зошит чи на окремому аркуші. Потім показуються чи зачитуються правильні відповіді, учні порівнюють та оцінюють свої відповіді. Червоний – не розумію. Жовтий – розумію, але самостійно пояснити не зможу. Зелений – зрозумів(ла) і тепер точно знаю або вмю.

Вікторини, тести та анкети. Одним із найцікавіших та актуальних варіантів здійснення формуального оцінювання є використання численних онлайн-інструментів для проведення опитування, тестування та ігор. Серед них Google форми, QR-код, Kahoot, Online TestPad, Plickers та ін.

Таблиця ЗХД. Учні складають таблицю на три колонки: знаю, хочу дізнатись, дізнався(лась). Перші дві заповнюють відразу, третю в процесі вивчення теми, що дозволяє учням наочно аналізувати процес засвоєння знань.

Різні методи взаємооцінювання учнів. «Перевіримо один одного» – учні працюють в парах або групах, по черзі відповідаючи на питання та за потреби виправляють чи доповнюють один одного. Вчитель виступає в ролі організатора та помічника. Питання, що викликали найбільші труднощі, можна ще раз обговорити з усім класом в кінці уроку. Метод «Суд» – для перевірки домашнього завдання або вивченого матеріалу між учнями розподіляються наступні ролі: адвокат, прокурор, суддя. Відповідно до розподілених ролей учні оцінюють відповідь однокласників або їхню творчу роботу [93, с. 321].

Наведені методи (прийоми) формуального оцінювання є лише узагальненою демонстрацією їх можливостей. Взагалі, особливістю цього виду

оцінювання є його гнучкість, адаптивність до експериментів та пристосованість до індивідуального стилю викладання педагога.

Суть нового підходу до оцінювання полягає в тому, щоб утвердити у свідомості учнів оцінку не як фіксатора невдач, а як умовну позначку їх досягнень, як стимул до творчої діяльності. Класичне та формувальне оцінювання результатів навчання й компетентностей учнів мають стати рівноправними моделями оцінювання в шкільному курсі історії, які доповнять одна одну, виконуючи різні завдання: підсумкове оцінювання має на меті оцінити якість знань, а формувальне – підвищити їх. Це допоможе дітям визначити свої сильні та слабкі сторони, зосередитися на тих навичках, що потребують вдосконалення.

Підсумкове оцінювання визначає результати опрацювання учнем матеріалу уроку, теми, семестру, року та етапу навчання відповідно до вимог державної підсумкової атестації. А формувальне оцінювання сприяє розвитку особистості учня, його мотивації до навчання та самоосвіти. Солідаризуємося з думкою провідних методистів О. Пометун та Т. Ремех: «Формувальне – інноваційний для України вид оцінювання, засвідчує просування учня від «учора до сьогодні» у знаннях, уміннях, ціннісних орієнтаціях, особистісних проявах тощо, і може бути поточним, поурочним, по-елементним. Такий вид оцінювання забезпечує отримання інформації про те, як впливає діяльність вчителя на тих, для кого вона здійснюється» [78, с. 95]. Отримана вчителем інформація щодо рівня засвоєння учнем навчального матеріалу дозволяє педагогу оцінювати та коригувати свою діяльність.

Не зважаючи на значні напрацювання теорії та педагогічної практики, формувальне оцінювання в сучасній українській школі залишається порівняно новим підходом, тож потребує всебічного дослідження. У навчанні учнів історії важливим є системне застосування вчителем обох видів оцінювання: підсумкового та формувального. Лише такий підхід зможе забезпечити реалізацію мети громадянської та історичної освітньої галузі, формування

ключових компетентностей школярів, які знадобляться їм для успішної особистісної реалізації в сучасному мінливому світі.

Отже, у формуванні громадянської компетентності учнів провідна роль належить предметам громадянської та історичної освітньої галузі, дисципліни якої значно розширюють знання школярів про процеси та явища суспільного життя, права людини, основи життя суспільства, сприяють формуванню громадянської позиції людини, її соціально-політичних орієнтирів. На цьому ступені формується готовність захищати свої права, права інших людей, будувати індивідуальну й колективну діяльність. Варто зазначити, що основою для реалізації завдань громадянської освіти на уроках історії України є постійне вдосконалення навчальних програм, підручників, посібників, які забезпечують процес ефективного формування громадянської компетентності учнів.

Історія України як навчальний предмет відкриває широкі можливості для формування громадянської компетентності старшокласників. У змісті навчального предмета початково закладений компетентнісний потенціал для виокремлення, акцентування й засвоєння учнями громадянськознавчих знань. Методика формування громадянської компетентності учнів на уроках історії України передбачає застосування різноманітних класичних та інноваційних технологій, системне оволодіння знаннями та сприйняття їх учнями.

РОЗДІЛ 4. ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Формування громадянської та соціальної компетентності на уроках історії спрямовано на виховання діяльного учасника громади і суспільства, який є вільною особистістю, розуміє принципи і механізми функціонування суспільства, визнає загальнолюдські й національні цінності та керується морально-етичними критеріями і почуттям громадянської відповідальності у власній поведінці.

Розвиток громадянської компетентності у процесі навчання історії України може відбуватися на трьох рівнях: навчання про громадянську відповідальність; навчання для розвитку розуміння та формування ціннісних ставлень до громадянської відповідальності; навчання через здобуття практичного досвіду громадянської відповідальності.

Відповідно до методичних рекомендацій *перший рівень* реалізується через: навчання про минуле і сучасність; основні події, явища та процеси і їх давніші та сучасні інтерпретації; національну історію і культуру та історію і культурне багатоманіття світу, соціальний, економічний, політичний, технологічний розвиток людства; демократичний устрій, спільну діяльність, громадянську ініціативу й роботу, засновану на добровільності; походження та розвиток прав людини, про свої права і права інших людей та їх захист [28, с. 58].

Другий рівень, навчання для розвитку особистого ставлення: ідентифікування себе як особистості й громадянина України, формування вільної особистості, яка визнає загальнолюдські та національні цінності й керується морально-етичними критеріями та почуттям громадянської відповідальності у власній поведінці; усвідомлення цінності людини (її життя, здоров'я, честі й гідності, недоторканності й безпеки, виховання засобами історії громадянської свідомості, зорієнтованої на патріотичне почуття; належності до власної країни та до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей, орієнтації на демократичні пріоритети й злагоду в

суспільстві; прищеплення толерантності й поваги до різних поглядів, релігій, звичаїв і культур, уміння знаходити порозуміння з іншими людьми задля досягнення суспільно значущих цілей; виявлення нових аспектів змісту чи нових способів розв'язання проблем (творче мислення); співпереживання людям, що опинилися у вирі несприятливих історичних подій (емпатійне мислення), бачення зв'язків між історичними подіями та явищами (логічне мислення); уміння оцінювати їх під різними кутами зору (критичне мислення); розуміння зв'язку між громадянською позицією й розвитком суспільства, усвідомлення своєї ролі у суспільстві та відповідальності за його стан; ухвалення зважених рішень, спрямованих на розвиток місцевої громади і суспільства [28, с. 58].

Третій рівень формується навчанням через: ефективну співпрацю з іншими під час реалізації проектів соціального характеру, волонтерство, підтримку громадських проектів та ініціатив; критичний аналіз джерела масової інформації для протистояння деструктивним і маніпулятивним технікам впливу; практичні роботи та лабораторні заняття, що передбачають вирішення історичних завдань, моделювання ситуацій, оволодіння суспільним досвідом та забезпечення соціальної активності особистості; творчу роботу школярів, знаходження переконливих історичних прикладів вирішення конфліктів; роботу в групах та партнерські технології, вміння досягати порозуміння та налагоджувати співпрацю, використовуючи власний і чужий, зокрема взятий з історії, досвід; обговорення гострих історичних проблем; виконання практичних вправ з історичної тематики та тематики з громадянської освіти й освіти з прав людини [28, с. 58].

Керуючись педагогічним досвідом колег та власними напрацюваннями нижче буде викладено основні результати впровадження нашої дослідницької проблеми щодо виховання громадянської свідомості учнів на уроках історії України. Наведені фрагменти або цілі уроки, дидактичні матеріали, методичні прийоми та засоби навчання які сприяють формуванню громадянської

компетентності стануть корисними на уроках історії України в закладах загальної середньої освіти.

5 клас. Тема: «Історія України в пам'ятках і пам'ятниках (Акт проголошення незалежності України)».

Очікувані результати: знає, що правила необхідні для того, щоб регулювати співжиття людей; розуміє, що правила захищають наші права; усвідомлює важливість участі у розробці правил співжиття та відповідальність за їх дотримання.

Складові громадянської компетентності, які можна розвивати за допомогою пропонованої вправи: навички активної участі у громадському житті; знання прав людини та вміння їх захисту; відповідальність; навички співпраці у групі; уміння проявляти ініціативу.

Вправа «Конституція нашої групи».

1. Загальні правила співжиття в Україні записано в основному законі – Конституції. Учням пропонується уявити, що їхній клас – це маленька держава і вони разом мають домовитися про правила життя у своєму класі-державі.

Робота в групах: скласти збірку правил співжиття свого класу, враховуючи положення культури прав людини. Кожна група пропонує 3 правила: цінність, мир, гідність, повага, різноманітність, захист, співчуття, справедливість, солідарність, відповідальність.

2. Групи називають правила, вчитель записує на аркуші «Конституція нашого класу» та розміщує на видному місці, наголошуючи, що відтепер – це правила нашої взаємодії!

3. Учні відповідають на питання, яка поведінка нам показує, що ми реалізуємо ці правила, а яка – заперечує їх?

4. Вчитель пропонує проголосувати за ухвалення визначених правил, учні голосують.

Обговорення. Для чого людям потрібні правила співжиття? Що робити для того, щоб ухвалених вами правил дотримувалися?

Підсумки. Підведення до розуміння того, що правила і обов'язки їх дотримання допомагають жити разом так, щоб поважати права кожного. Правила захищають нас та інших людей і покладають на нас відповідальність за їх дотримання [28, с. 59].

7 клас. Тема: «Київська держава (Русь-Україна) за Ярослава Мудрого. «Руська правда».

Мета: сприяти засвоєнню знань з історії Київської Русі за часів правління Ярослава Мудрого; усвідомити значення діяльності князя для зміцнення державності; розвивати вміння працювати з документами, аналізувати писемні джерела, давати стисло характеристику історичному діячеві; виховувати інтерес до історії минулого свого народу та поважне ставлення до культурних надбань українців.

Тип уроку: комбінований.

Хід уроку

I. Організаційна частина уроку

У ч и т е л ь. Сьогодні на уроці ми розглянемо подальший розвиток Київської держави. Цей період тісно пов'язаний із життям та діяльністю Великого Київського князя Ярослава Мудрого. Але, перш ніж розглядати шляхи розбудови Київської держави за часів Ярослава Мудрого, давайте пригадаємо, яку спадщину він отримав від батька, князя Володимира.

Бесіда за запитаннями:

1) Яких змін зазнала територія Руської держави за Володимира Великого? Покажіть на карті кордони держави.

2) Яких заходів вжив Володимир для зміцнення держави?

3) Яка реформа Володимира мала найбільший вплив на подальший розвиток Київської держави?

4) Яке значення мало запровадження християнства на Русі? Аргументуйте відповідь.

У ході бесіди учні доходять висновку, що держава князя Володимира стала однією з найбільших у Європі. За його правління Київська Русь досягла високого рівня військової могутності, економічного розвитку й культурного піднесення.

II. Вивчення нового матеріалу

«Руська Правда»

Учитель. Збірник норм давньоруського права «Руська правда» був укладений в XI ст. Це найважливіше джерело для вивчення суспільних відносин, історії та правової системи Київської Русі.

Документ для опрацювання. Аналіз тексту «Руської правди».

Ст. 1. Якщо людина вб'є людину, мстити може брат за брата або батько, або син двоюрідний, або племінник з боку матері.

Ст. 11. За вбивство княжого служителя, кухаря та конюха платиться 40 гривень.

Ст. 12. За міцна оприщанина - 80 гривень.

Ст. 13. За простого служителя - 5 гривень.

Ст. 14. За вбивство ремісника і ремісниці - 12 гривень.

Ст. 15. За смерда і холопа - 5 гривень, за рабиню - 6 гривень.

Ст. 86. А збору за (замість - авт.) випробування залізом (приклад: божого суда, коли підозрюваний мав брати в руку розпечено залізо) платити 10 кун, мечнику 5 кун, дітському півгривні.

Запитання:

- 1) Про які зміни у давньоруському суспільстві свідчать наведені статті?
- 2) Чому постала необхідність прийняття такого збірника законів?

Аргументуйте.

3) Як ви вважаєте, чи можна порівняти значення таких подій, як прийняття християнства і запровадження «Руської правди» для Київської Русі? Якщо так, зробіть це.

III. Закріплення та повторення вивченого матеріалу

Бесіда за проблемним запитанням.

Як ви гадаєте, який етап свого розвитку переживала Київська держава за часів князювання Ярослава Мудрого? Доведіть свою думку за допомогою історичних фактів.

8 клас. Тема: «Морські походи козаків. Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний».

Мета: пояснити, чому перші два десятиліття XVII ст. називають «добою героїчних походів» українського козацтва; охарактеризувати діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного; визначати значення й наслідки участі українського козацтва в Хотинській війні; продовжувати вдосконалювати набуті вміння і навички; виховувати усвідомлення власної та національної гідності, несприйняття работоргівлі.

Хід у року

I. Організація навчальної діяльності.

II. Актуалізація опорних знань.

Фронтальне опитування

1) Схарактеризуйте зміни в церковному житті України, що відбулися внаслідок Берестейської унії.

2) Яку роль відігравало козацтво в захисті українських земель?

3) Які заходи для зміцнення православної церкви здійснив Петро Могила?

4) Яким було військово мистецтво козаків?

III. Вивчення нового матеріалу.

Передумови морських походів («морських війн») козаків.

Розповідь учителя. На початку XVII ст. українське козацтво набуває сили й відіграє роль важливого чинника не лише в Речі Посполитій, а й на міжнародній арені. Козацтво стає основною перешкодою для турецько-татарських нападів на українські землі, захищаючи їх від набігів і водночас здійснюючи походи до татарських і турецьких володінь у відповідь. На початку XVII ст. татарські війська неодноразово з'являлися на українських землях,

«умиваючись, - за свідченням сучасника, - по лікоть у нашій крові та спустошуючи все огнем і мечем».

На українських землях татари брали ясир, захоплюючи чоловіків, жінок і дітей. Тих, хто чинив опір, убивали. Полонених продавали на невольницьких ринках. Українські дівчата та жінки потрапляли до гаремів або ставали служницями. Хлопчиків-підлітків забирали до військових казарм, щоб виховати з них яничарів. Чоловіків чекала виснажлива праця на будівельних роботах або вони доживали свій вік прикутими до весел гребцями на турецьких каторгах.

Від кінця XVI ст. козацтво стало не лише захищати українські землі, а й здійснювати воєнні походи до Кримського ханства й причорноморських володінь.

Діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного.

Робота з документом. З «Історії Хотинської війни» Я. Собеського.

«Скільки очолював Сагайдачний запорозьке військо, всюди був овіяний славою подвигів на суходолі й на морі та мав незмінне щастя. Кілька разів погромив татар у степах перекопських і навів страх на Крим. Не менше уславили його морські походи – зруйнував кілька великих турецьких міст у Європі та Азії, попалив околиці Константинополя. Узагалі був це чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві проворний, діяльний, у таборі сторожкий, мало спав і не пиячив, на нарадах був обережний і у всяких розмовах неговіркий».

Запитання до документа:

Як визначається роль Сагайдачного у творі? На чому акцентує увагу автор твору?

Творче завдання. Внесок гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного в розвиток України можна визначити рядом дієслів. Щоб картина була повною, доповніть їх іменниками і прикметниками.

Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний: Завершив ... Здійснив ... Переміг ...
Упорядкував ... Відстоював ... Зміцнив ... Уславився ...

8 клас. Тема: Наш край у роки Національно–визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Мета: повторити й узагальнити вивчений матеріал з цієї теми, а саме: причини, хід та результати Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., а також утворення Української козацької держави; розвивати в учнів уміння аналізувати й систематизувати матеріал, висловлювати свою точку зору, робити висновки, працювати з джерелами інформації, виховувати риси патріотизму та толерантності в результаті осмислення подій з історії рідного краю та формувати позитивне емоційно-особистісне ставлення до них.

Тип уроку: узагальнення та систематизації вивченого матеріалу.

План

1. Наш край напередодні Національно-визвольної війни.
2. Волинь в планах Б. Хмельницького та поляків.
3. Етапи визвольної боротьби на Волині.
4. Наслідки.

Перше питання варто розпочати з розповіді вчителя стосовно становища українського населення під владою Речі Посполитої. Описати особливості функціонування фільварково-кріпосної системи на Волині. Охарактеризувати міжнаціональні та міжконфесійні відносини. Наголосити на тому, що офіційна політика в релігійній сфері зводилася до повного витіснення православ'я й насильницького навернення волинян у католицизм.

Після викладеного матеріалу ефективно буде застосувати мозковий штурм із питанням: що спонукало волинських селян і міщан підтримати Б. Хмельницького і почати боротьбу з поляками?

Національний, релігійний і соціальний напрями невдоволення українців, що виразно проявилися на Волині в першій половині XVII століття переплелися і склали основу загальнонаціонального протесту проти панування Речі Посполитої в Україні.

Друге питання розкриває місце Волині в планах Б. Хмельницького та поляків. Під час роботи з картою варто наголосити на трьох аспектах: яке географічне положення займала Волинь?; чому Волинь мала вигідне стратегічне значення?; Як поляки могли використати волинський регіон у своїх цілях?

Український гетьман у липні 1648 року вирішує використати Поділля і Волинь як буферний територіальний простір між Польщею і українською козацькою республікою (Наддніпряниною), перетворивши його у театр бойових дій, на якому планує виснажити ворога. Одночасно передбачалося поширити на цей регіон козацький державний устрій.

Волинське воєводство також займало надзвичайно важливе місце у військово-політичних планах поляків, які розраховували перетворити ці землі на фортецю об яку розіб'ється черговий бунт козаків, як вони вважали. Відразу після перших поразок поляки розпочали нарощувати свою військову присутність на Волині.

У *третьому* питанні за допомогою презентації та документів учні виділять етапи визвольної боротьби на Волині та охарактеризують їх. Боротьба охопила тривалий проміжок часу, її розвиток був нерівномірним. На основі аналізу основних військово-політичних та соціальних подій на Волині можна виокремити три етапи визвольної боротьби.

Перший етап (1648–1652 рр.) вирізнявся розмахом повстанського руху, масовим покозаченням волинян, широким антипольським та антикатолицьким рухом місцевого населення.

Другий період (1653–1655 рр.) припадає на невдалу спробу уряду Хмельницького домогтися приєднання Волині, Галичини, Західного Поділля, Берестейщини та Підляшшя шляхом залучення московських військово-політичних чинників.

Третій етап (1656–1658 рр.) характеризувався неймовірними зусиллями українського уряду і армії зберегти національно-визвольні здобутки та об'єднати усі етнічно українські землі у складі національної держави.

У четвертому питанні використовуючи розповідь вчителя та свідчення очевидців учні визначають наслідки національно-визвольної боротьби для волинського регіону. Надзвичайно високу ціну за участь в українських національно-визвольних змаганнях заплатили волинські селяни й міщани. Разом з тим революція вперше об'єднала в єдиному масовому національно-визвольному процесі волинян з українцями інших регіонів. Внаслідок чого прискорила кристалізація національної самосвідомості нашого народу. Зміцніли та збагатились традиції спільної боротьби за українську незалежність, що їх не змогли викоринити польські, російські та австро-угорські поневолювачі.

Під час закріплення нових знань ефективним буде Метод ПРЕС. Варто надати якомога більшій кількості учнів можливість висловити свою думку щодо наступного питання: Я вважаю, що Волинь відіграла важливу роль у ході Національно визвольної війни тому, що...

Урок побудовано таким чином, щоб розвивати в учнів інтерес до історії рідного краю, розуміння важливості тих подій для існування української державності, усвідомлення ролі народу в суспільно-політичних процесах країни.

Цікаві методичні прийоми щодо формування ключових та предметних компетентностей подані в навчальному посібнику «Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник» за редакцією О. Пометун, Н. Гупан, В. Власова [76]. Зокрема наведемо приклад формування громадянської компетентності з фрагменту уроку історії України для 8 класу.

8 клас. Тема: «Україна в подіях Північної війни. Іван Мазепа в історії України».

При аналізі московської політики щодо Гетьманщини та злочинів Петра І актуально буде застосувати методичний прийом «Суд історії». На суд щодо знищення Батурина 2 листопада 1708 р. варто запросити причетних історичних осіб. «До створення ігрової ситуації судового процесу варто залучити всіх учнів

класу, розподіливши ролі суддів, обвинувачів, обвинувачуваних (ними могли б бути Петро I, О. Меншиков, І. Ніс), адвокатів, свідків обвинувачення (І. Мазепа, К. Гордієнко, Карл XII, П. Орлик) та захисту (І. Скоропадський, С. Палій). Решта учнів грають роль присяжних засідателів. Процедура проведення цієї рольової гри відбувається за класичним сценарієм: 1. Вступні заяви учасників судового процесу. Виклад суддею суті справи. 2. Виклад аргументації обвинувачем, запитання судді обвинувачу. 3. Виклад аргументів захисту адвокатами. Слово обвинувачуваним, запитання судді. 4. Слово свідкам обвинувачення та захисту. 5. Винесення вердикту у справі присяжними. Виклад-обґрунтування ними своєї позиції» [76, с. 146].

З огляду на важливий контекст проблеми, цікаво буде використати й прийом стилізації, який передбачає, що учні створюватимуть тексти, які імітують контекст або характерні риси певної історико-культурної епохи (наприклад, уривок з козацького літопису, звернення-відозву гетьмана, російського царя, шведського короля тощо). У нашому випадку важливо, щоб тексти свідчили про різні позиції і ціннісні орієнтації тих, хто їх створює. Таким імітаційним текстом, наприклад, можуть бути листи І. Мазепи до керманічів тодішніх держав з метою залучення союзників у боротьбі проти царату, створенням антимосковської коаліції й визволення козацької України з-під влади Росії; лист І. Мазепи до Карла XII з оцінкою діяльності російського царя в контексті подій в Гетьманщині; лист І. Мазепи до Петра I з переліком чинників, які спонукали гетьмана, підтримати Карла XII; лист Карла XII до гетьмана з поясненням його дій й перспективою змін в козацькій державі та суспільстві [76, с. 146–147].

Найкраще навички самостійної роботи та формування індивідуальної громадянської позиції розвиваються на практичних заняттях.

9 клас. Практичне заняття: «Ідеї автономії і самостійності в програмах українських політичних партій поч. ХХ ст.».

Мета: Ознайомитись з програмними положеннями українських політичних партій та пояснити причини політизації українського національного руху.

Хід заняття

1. Ознайомтесь з програмними положеннями українських політичних партій.

Історія національних політичних партій на Наддніпрянщині веде відлік від створеної у 1900 році серед студентської громади Харкова Революційної української партії (РУП).

Програму РУП під назвою «Самостійна Україна» підготував М. Міхновський. У тексті «Самостійної України» позначено кінцеву стратегічну мету партії - досягнення самостійності і соборність: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір карпатських аж по кавказькі».

РУП, утворена в 1900 р., розкололася і дала початок трьом партіям:

- Українській народній партії (УНП, 1902 р.) на чолі з М. Міхновським, яка під лозунгом «Україна для українців» виступала за утворення незалежної української держави. Орієнтувалася на національну інтелігенцію;

- Українській соціал-демократичній спілці («Спілка», 1904 р.) на чолі з М.Меленевським. Прагнула виражати інтереси всіх робітників України незалежно від їх національності. У 1905 р. влилася у меншовицьку фракцію РСДРП;

- Українській соціал-демократичній робітничій партії (УСДРП, 1905 р.) на чолі з

В. Винниченком та С. Петлюрою. Прагнула поєднати марксизм із націоналізмом. Орієнтувалася на селян і робітників, вимагала автономії для України.

У 1904 р. були утворені дві ліберальні партії – Українська радикальна партія (Б. Грінченко, С. Єфремов) та Українська демократична партія (А. Лотоцький, Є. Чикаленко). Основні їх вимоги – конституційна монархія, земельні реформи, автономія України в складі Росії.

Але національний рух у Наддніпрянській Україні не набрав масового характеру. У ньому брала участь в основному ліберальна і демократична інтелігенція, тоді як робітники і селяни вели боротьбу, перш за все, за свої

соціальні інтереси. У національному питанні всі вони, крім УНП, не йшли далі вимоги автономії України в складі Росії.

2. Ознайомтесь з програмними положеннями загальноросійських політичних партій, які діяли в Україні.

У Наддніпрянській Україні, на цей час вже значно зрусифікованій, більш масовими і впливовими були загальноросійські партії. Загальноросійські партії не прагнули до вирішення українського національного питання, крім кадетів, які вимагали культурної автономії для національних окраїн імперії.

3. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Розподіліть українські політичні партії, відповідно до ідей про самовизначення України, заповнивши таблицю: Самостійницькі та Автономістські.

2. Яка ідея про самовизначення України (самостійницька чи автономістська) переважала в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини? Чому?

3. Порівняйте програмні положення українських та загальноросійських політичних партій. Що їх об'єднує, а що не співпадає?

Творче завдання. Уявіть себе засновником політичної партії початку ХХ ст. Використовуючи знання про політичне становище та соціально-економічні проблеми в українських землях початку ХХ ст. підготуйте проєкт програми своєї партії.

Представлений матеріал та завдання сприяють виробленню в учнів навичок критичного мислення, формують розуміння щодо функціонування різних політичних партій та усвідомлення цінності демократичних прав і свобод людини і громадянина.

10 клас. Практичне заняття: «Селянські повстання 1930–1933 років як опір геноциду українського народу».

Мета: проаналізувати розвиток національної ідеї у середовищі селян на початку 1930-х років, визначити мету та основні форми спротиву українського

народу сталінській тоталітарній системі в роки Голодомору; розвивати вміння учнів працювати з різними видами історичних джерел, робити висновки та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; виховувати шанобливе ставлення до трагічних сторінок власного народу, усвідомлення цінності свободи та несприйняття будь-яких тоталітарних режимів, критичне мислення.

Хід заняття

I. Організація та мотивація навчальної діяльності.

Через численні заборони та фальсифікації українська історія має багато «білих плям» та невивчених сторінок. Однією з таких маловідомих сторінок нашої історії є масовий збройний опір сталінському тоталітаризму під час організованого ним геноциду українського народу. На цьому уроці ми з вами будемо в ролі дослідників, і наше завдання визначити як українці відреагували на терор голодом: покійрно сприйняли більшовицьку політику, чи боролися за свою свободу і життя?

II. Актуалізація опорних знань.

III. Проведення практичного заняття.

1. Збройні повстання напередодні Голодомору.
2. Селянські виступи у 1932–1933 рр.
3. Наслідки геноциду українців.

1. Збройні повстання напередодні Голодомору.

- Розповідь вчителя.

Попри красиві лозунги та обіцянки, більшовики розпочали втілення своєї комуністичної ідеології шляхом терору та «воєнного комунізму». Центром українського національного життя та опору більшовицькій політиці завжди було українське село. Впродовж 1928 року в УСРР відбулося 150 масових селянських виступів. У 1929 р. опір українського селянства продовжував наростати відповідно до прискорення темпів колективізації.

Активно зростає кількість терористичних актів проти представників влади та радянських активістів. Якщо у 1927 р. було здійснено 173 теракти проти

представників радянської влади та сільського активу, то у 1929 р. органами ДПУ було зафіксовано вже 1 437 терактів.

У 1930 р. селянські протести і повстання набули масового характеру. Селяни виходили з колгоспів, забирали назад своє майно, звільняли арештованих односельців. Основна форма протестів – мирні виступи, активними учасниками яких були жінки. Мирні протести влада зневажливо називала «волинками», «жіночими бунтами». Україною прокотилась і низка збройних повстань. Загалом у 1930 р. в Україні відбулося більше чотирьох тисяч масових виступів проти режиму, в яких взяли участь понад 1,2 млн осіб. Для придушення опору застосовувалися військові підрозділи.

- За допомогою атласів учні оцінюють кількість та масштаб повстань.

- Робота з документом (для початку доцільно застосувати роботу в парах з подальшим об'єднанням пар в четвірки, які мають обґрунтувати свою позицію).

Із повідомлення керівника ДПУ України В. Балицького заступнику голови Об'єднаного ДПУ Г. Ягоді:

«Вчора приїхав у Тульчинську округу, вся округа охоплена заворушеннями і повстаннями, з 17 районів округи вражені 15 районів, на сьогоднішній день збурення відбуваються в 53 селах, абсолютно вигнана Радвлада і актив з 50 сіл, де замість сільрад переважно обираються старости. Колгоспи ліквідовані в більшості сіл округи... В деяких селах – збройні виступи, вириті окопи навколо сіл, що зайняті озброєними, які не пускають в село. В окремих селах співають «Ще не вмерла Україна». Із с. Баланівка Бершадського району після рішучих заходів нашого загону, згідно зі свідченнями, пішли в ліс 500 чол., озброєних вилами і сокирами. Вся округа розбита на оперативні ділянки. До кожного оперативного сектору придані збройні загони комуністів і військові кінні групи ГПУ. Віддано наказ про рішуче придушення виступів».

Запитання до документу:

1. Що викликало найбільший спротив у селян?
2. Яким був рівень організованості та озброєння повстанців?

3. Який факт свідчить про високий рівень національної свідомості селян?

2. Селянські виступи у 1932–1933 рр.

- Розповідь вчителя.

Сталін та його оточення усвідомлювали, що вони не зможуть завершити колективізацію та індустріалізацію без приборкання українського суспільства. Тому Й. Сталін свідомо вирішив застосувати тактику вбивства голодом. Перший етап запланованого геноциду мав на меті вилучити максимально можливу кількість запасів та підготувати ґрунт для звинувачення українців у саботажі й контрреволюційності. У грудні 1932 р. розпочався другий етап вбивства голодом українців. Влада перейшла до найжорстокіших репресій та до повного вилучення харчів в українських селян, прирікаючи їх на голодну смерть. Наприкінці січня 1933 р. організатори геноциду перейшли до реалізації фінального етапу свого плану. Головними завданнями якого було добити непокірних, забезпечити весняну посівну та замести сліди своїх злочинів.

- Робота з документом

Із листа Й. Сталіна до Л. Кагановича, 11 серпня 1932 р.

«Найголовніше зараз Україна. Справи на Україні геть кепські. Погано по партійній лінії... Якщо не візьмемося просто зараз за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає, і його агентура в Україні у багато разів сильніше, ніж думає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів) перебуває чимало гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, зрештою – прямих агентів Пілсудського. Щойно справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (і поза) партією, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек. Так далі тривати не може».

Запитання до документу:

1. Чому Й. Сталін боявся втратити Україну?

2. Що вказує на низький рівень підтримки та відвертий опір політиці Сталіна серед комуністів-українців?

- Робота з документом

Із спецзведення Секретно-політичного відділу ОДПУ про хід хлібозаготівель станом на 22 вересня 1932 р.

«В Україні, наприклад, з початку хлібозаготівель відмови від прийняття планів помічені в 92 районах по 446 сільрадах... В УСРР протягом липня і серпня зареєстровано 216 масових виступів. Друга половина липня і серпень місяць характеризуються наростанням масових виступів на ґрунті хлібозаготівель. Дещо відмінною є місцями і форма виступів: якщо в липні переважно виступи проходили у вигляді групових та масових волинок, то тепер, крім того, у формі страйків цілих бригад і колгоспів і перешкоджання вивезенню хліба. В Україні заслуговує на увагу також зростання числа й активності учасників виступів (кількість учасників в окремих виступах досягала 1 тис. осіб), виступи супроводжувалися побиттям представників районної та сільської влади – Київська, Вінницька, Харківська області».

Запитання до документу:

1. Якими були форми спротиву селян в роки Голодомору?

- Висновки. Незважаючи на терор та голод, українські селяни активно опиралися геноциду. Це була справжня війна за виживання проти підступного та жорстокого ворога яким був сталінський тоталітарний режим.

3. Наслідки геноциду українців.

- Розповідь вчителя.

Голодомор 1932–1933 рр. залишив свою глибоку рану в історії кожної української сім'ї, незалежно від регіону проживання.

Микола Бокань, фотограф-аматор із м. Батурина, у сімейному фотолітописі зафіксував трагедію власної сім'ї, яка була зруйнована Голодомором. На фото напис: «Сім'я, яких на світі багато і які страждають безцільно». На портрети дітей накладені смужки з підписами, з яких можна збагнути, як склалася їхня доля: хто помер, хто пішов старцювати, а хто «пішов проїдати крадене», тобто працювати на новий режим.

• Метод «ПРЕС». Я вважаю, що ... Тому, що ... Наприклад ... Отже ...

- Як ви гадаєте, що хотів нам сказати автор світлини?

IV. Закріплення нових знань.

- Бесіда за запитаннями:

1. Які факти свідчать про високий рівень свідомості селян в Україні?
2. Назвіть регіони в яких було зафіксовано найбільшу кількість виступів та повстань? З чим це пов'язано?
3. Як радянська влада реагувала на виступи селян?
4. Яким чином Голодомор 1932–1933 рр. вплинув на розвиток і свідомість майбутніх поколінь українців? [92].

10 клас. Практичне заняття: «Повсякденне життя українців у міжвоєнний період».

Мета: проаналізувати становище українських земель у складі іноземних держав у міжвоєнний період, визначити особливості повсякденного життя різних верств населення; розвивати вміння учнів працювати з різними видами історичних джерел, робити висновки та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; виховувати усвідомлення цінності громадянських прав і свобод та боротьби проти загарбників та тоталітарних режимів.

Хід заняття

I. Актуалізація опорних знань.

- За допомогою карти та атласу учні пригадують у складі яких держав перебували українські історико-географічні регіони у 1920–1939 рр.?

II. Проведення практичного заняття.

1. Українські землі у складі Польщі.
2. Українські землі у складі Румунії.
3. Українські землі у складі Чехословаччини.

1. Українські землі у складі Польщі.

- Робота з документами.

Освіта. Закон 1924 р. проголосив, що державною на території Польщі є польська мова. Закон запропонував професор Львівського університету С. Грабський, який був міністром освіти в 1923-1926 рр. «Немає ніякого

українського народу, – цинічно заявляв С. Грабський. – Український народ – це вигадка комуністів з пропагандистською метою». Урядова газета «Слово польське» стверджувала, що в українців «відсутня всяка організаційність і державний інстинкт, юридична і взагалі розумова культура, необхідна для того, щоб управляти власною державою».

- Спростуйте заяву польського міністра.

Осадництво на «Східних кресах». До кінця 1934 р. на території Тарнопільського, Львівського, Станіславського та Волинського воєводств створено 77 тис. осадницьких господарств, з них 3 569 господарств військових колоністів у Волинському воєвод. Площа землі, що відводилась осадникам становила понад 600 тис. га.

- З якою метою польський уряд запроваджував осадництво?

Праворадикальний напрям західноукраїнського руху в 1920–1930 рр. представляла насамперед УВО а згодом ОУН. Її утворення зумовлюється тим, що частина молодих українських політиків втрачала віру в досягнення незалежності за допомогою мирних засобів. Вони схилилися до безкомпромісних методів боротьби, включаючи терор проти представників польської влади.

Українські націоналісти, зауважує історик С. Кульчицький, відкинули демократизм своїх попередників – будівничих УНР і ЗУНР, оскільки вважали, що демократизм загубив справу національного визволення.

- Чому діячі УВО та ОУН були радикально налаштовані? Підтвердьте або спростуйте твердження історика.

2. Українські землі у складі Румунії.

Освіта. На початку 1919 р. румунська влада 38 українських шкіл із 5 556 учнями перетворила на румунські. Через рік така ж доля спіткала ще 84 українські навчальні заклади. Були закриті українські гімназії в Чернівцях, Кіцмані та Вижниці. За ними повністю румунізували місцеві ремісничі школи. Свої дії окупаційна влада мотивувала тим, що, мовляв, у тих повітах переважає автохтонне румунське населення.

Татарбунарське повстання 1924 р. Його причиною був жорстокий режим соціально-економічного поневолення, політичного безправ'я та національного гноблення, встановлений у цьому краї румунською владою. Безпосереднім приводом до повстання стало невдоволення селян аграрною реформою 1921 р., що за рахунок українських селянських господарств зміцнила румунське поміщицьке землеволодіння. Для підготовки та керівництва повстанням у с. Татарбунари був створений «південревком» на чолі з В. Клужниковим, У. Батіщевим та ін. В організації повстання допомагали представники ЦК КП(б)У. Повстання почалося вночі на 16 жовтня в Татарбунарах. Невдовзі до повсталих приєдналися селяни сусідніх сіл. Продовжувалося воно до 18 жовтня. В ньому брало участь близько 6 тис. осіб – українців, росіян, молдаван, болгар. Для придушення повстання румунський уряд направив 10 полків регулярної армії, жандармські загони. Після остаточного придушення повстання 22 жовтня почалися масові арешти і вбивства без суду і слідства. 500 повстанців віддано до суду, який тривав 103 дні. Боротьба українців проти румунських властей не припинялася. В Буковині й Бессарабії двічі – з січня 1919 р. до 1928 р., а потім у кінці 1930-х років – румунська влада запроваджувала військовий стан.

- Охарактеризуйте культурне та соціально-економічне становище українців під владою Румунії.

3. Українські землі у складі Чехословаччини.

Освіта. Якщо в часи мадярської влади в краї не залишилося жодної школи з українською мовою навчання, то у 1938 р. тут працювали 469 народних, 138 фахових і 23 горожанські школи, де домінувала українська мова. Крім того, діяли 5 українських гімназій і 4 вчительські семінарії, торговельні спеціальні школи.

«В ім'я об'єктивності сьогодні мусимо визнати, – писав професор П. Стерчо, – що коли б не так поставлене шкільництво, Закарпаттю не так легко було б дійти до своїх славних Березневих днів 1939 року... Шкільництво не було одним чинником у цьому напрямі, але воно було важливою передумовою».

- Що мав на увазі проф. П. Стречо?

Українська карта в планах європейських держав. Розуміючи, що доля Карпатської України залежить від Німеччини, польський уряд активізував переговори з керівництвом «Третього рейху». Він намагався переконати Німеччину, що ліквідація Карпатської України і встановлення спільного польсько-угорського кордону сприятимуть зміцненню антибільшовицького блоку держав і створять кращі умови для організації військового походу проти Радянського Союзу, зокрема за допомогою Польщі і Угорщини.

- Робота з документами.

Карпатська Україна.

«Конституційний Закон ч. I з 8 пунктів такого змісту: Закон ч. I. Сейм Карпатської України ухвалив цей закон: 1. Карпатська Україна є незалежна держава; 2. Назва Держави є Карпатська Україна; 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Сеймом Карпатської України, на чолі; 4. Державна мова Карпатської України є українська мова; 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а барва жовта є долішня; 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній крайовий герб: ведмідь у лівім червонім півколі й чотири сині та три жовті смуги у правому півколі, і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому закону; 7. Державний гімн Карпатської України є «Ще не вмерла Україна...»; 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття в Хусті, дня 15, березня 1939».

- Що це за документ? Які події він уособлює?

III. Закріплення вивченого матеріалу.

1. Скласти коротку характеристику (культура, політика, становище українців):

- Повсякденне життя українських регіонів у складі Польщі.
- Повсякденне життя українських регіонів у складі Чехословаччини.
- Повсякденне життя українських регіонів у складі Румунії.

2. Порівняйте життя в західних регіонах із життям в УРСР.

Виконання дискусійних завдань у ході практичного заняття сприятиме усвідомленню учнями важливості громадянських прав і свобод. Аналіз повсякденного життя українців різних регіонів під владою іноземних держав сформує в учнів розуміння цінності власної демократичної держави і національної культури та потреби їх захисту.

Отже, використання проблемних завдань на практичних заняттях під час уроків історії України має дуже важливе значення для формування громадянської компетентності та національної самосвідомості школярів. У змісті навчального предмета початково закладені значні можливості для засвоєння учнями громадянознавчих знань. Методика формування громадянської компетентності учнів на уроках історії України передбачає застосування різноманітних класичних та інноваційних технологій, системне оволодіння знаннями та сприйняття їх учнями. Під час формування громадянських умінь в учнів як важливого завдання навчального процесу важливо систематично застосовувати інтерактивні технології навчання, проблемні методи для розвитку критичного мислення, що максимально активізує позицію учня в навчанні.

ВИСНОВКИ

У дослідженні подано теоретичне узагальнення та практичне вирішення проблеми, що стосується апробації методики національно-патріотичного виховання школярів та формування громадянської компетентності на уроках історії України.

Історіографію з теми формування громадянської компетентності на уроках історії України, можна чітко розділити за хронологічним принципом:

- становлення і розробка цієї проблематики (1991–2016 роки), яка характеризувалася відмовою від заідеологізованої радянської освітньої системи, пошуком нових підходів у навчанні. Головний акцент робився на розробці засобів та методів навчання і вихованні національної свідомості та громадянськості у школярів незалежної України.

- сучасна українська історіографія (2016–2024 роки), особливістю якої є дослідження різних аспектів навчання предметів громадянської та історичної освітньої галузі, які були започатковані стартом освітньої реформи – Нова українська школа. Вагомим досягненням сучасної історіографії є напрацювання конкретних науково-методичних підходів щодо формування громадянської компетентності у шкільної молоді.

Основу джерельної бази нашого дослідження склали законодавство України в освітній сфері та нормативно-правові акти, що безпосередньо стосувалися впровадження навчання учнів компетентностям. На основі вивчення вітчизняного законодавства можна поетапно прослідкувати особливості впровадження компетентнісного підходу в навчальний процес, визначити основні перепони, труднощі та досягнення які супроводжували реалізацію цього проєкту. Однак, відсутність комплексних науково-методичних праць з цієї проблематики надзвичайно актуалізує наше дослідження.

Здійснений аналіз терміну «компетентність» засвідчив, що громадянська компетентність виявляється в успішній реалізації особистості як освіченого, активного учасника суспільства, здатного отримати знання ефективно застосовувати в практичних ситуаціях на користь державі.

Компетентнісний підхід в сучасній освіті Нової української школи спрямований на формування та розвиток основних (ключових) та предметних (фахових) компетентностей особистості. Впровадження стандартів компетентнісного навчання, орієнтація освіти на результат потребує зламу певних стереотипів як у плануванні уроку, організації пізнавальної діяльності учнів, так і в оцінюванні навчальних досягнень учнів та інших аспектах побудови адекватної моделі навчання.

Сучасний компетентнісно-орієнтований урок історії України крім вивчення програмового матеріалу має реалізовувати компетентнісний потенціал громадянської та історичної освітньої галузі. Історія України як навчальний предмет відкриває значні можливості для формування громадянської компетентності школярів. Методика формування ключових та предметних компетентностей учнів на уроках історії України передбачає системне оволодіння та сприйняття ними знань і застосування їх у практичній площині. Актуалізується розвиток критичного мислення щодо оцінки економічних і суспільно-політичних процесів історичних періодів розвитку нашої держави та на сучасному етапі.

Результатом вивчення історії в сучасному навчальному закладі має бути не тільки засвоєння знань (фактів, понять, імен, зв'язків, тенденцій), а й формування вмінь та навичок критично мислити, творчо розв'язувати проблему, з'ясувати сенс вивченого та використовувати набуті знання та навички в життєвих ситуаціях.

Розвиток сучасних методів навчання потребує і змін у підходах щодо оцінювання умінь і навичок школярів. У навчанні учнів історії України важливим є системне застосування вчителем обох видів оцінювання: підсумкового та формувального. Лише такий підхід зможе забезпечити реалізацію мети громадянської та історичної освітньої галузі, формування ключових компетентностей школярів, які знадобляться їм для успішної особистісної реалізації в сучасному мінливому світі.

У формуванні громадянської компетентності учнів провідна роль належить предметам громадянської та історичної освітньої галузі, дисципліни якої значно розширюють знання школярів про процеси та явища суспільного життя, права людини, основи життя суспільства, сприяють формуванню громадянської позиції людини, її соціально-політичних орієнтирів. На цьому етапі формується готовність захищати свої права, права інших людей, будувати індивідуальну й колективну діяльність. Варто зазначити, що основою для реалізації завдань громадянської освіти на уроках історії України є постійне вдосконалення навчальних програм, підручників, посібників, які забезпечують процес ефективного формування громадянської компетентності учнів.

Розвиток громадянської компетентності у процесі навчання історії України може відбуватися на трьох рівнях: навчання про громадянську відповідальність; навчання для розвитку розуміння та формування ціннісних ставлень до громадянської відповідальності; навчання через здобуття практичного досвіду громадянської відповідальності. Під час формування громадянських умінь в учнів як важливого завдання навчального процесу передбачається обов'язкове систематичне застосування інтерактивних технологій навчання, що максимально активізує позицію учня в навчанні.

Отже, історія України як навчальний предмет відкриває широкі можливості для формування громадянської компетентності школярів. У змісті навчального предмету початково закладений компетентнісний потенціал для виокремлення, акцентування й засвоєння учнями громадянськознавчих знань. Методика формування громадянської компетентності учнів на уроках історії України передбачає застосування різноманітних класичних та інноваційних технологій, системне оволодіння знаннями, сприйняття та застосування їх учнями в життєвих ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Державна національна програма «Освіта» Україна XXI століття. Київ: Райдуга, 1994. 61 с.
2. Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-na-period-do-2025-roku-ta-vnesennya-zmin-do-deyakihi-i300621-673>
3. Державний стандарт базової середньої освіти 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti>
4. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
5. Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
6. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / укл. О. О. Любар; за ред. В. Кременя. К.: Знання, 2005. 767 с.
7. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України (від 29. 07. 2019 р.) URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/279/7ca/5d52797ca746c359374718.pdf>
8. Наказ МОН України № 289 від 01. 04. 2022 р. «Про затвердження методичних рекомендацій щодо оцінювання навчальних досягнень учнів 5–6 класів, які здобувають освіту відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти». URL: https://osvita.ua/doc/files/news/861/86195/OCINYuVANNYa_OST818.pdf
9. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. Київ: МОН України, 2016. 35 с.

10. Обласна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання у Рівненській області на 2021–2025 роки. URL: <https://www.rv.gov.ua/npas/pro-oblasnu-cilovu-socialnu-programu-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-u-rivnenskiy-oblasti-na-2021-2025-roki-365-2021>
11. Постанова КМУ від 03. 11. 1993 р. № 896 «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>
12. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. Київ: «К.І.С.», 2003. 296 с.

Монографії, методичні посібники, наукові статті

13. Антонова О. Є., Маслак Л. П. Європейській вимір компетентнісного підходу та його концептуальні засади. *Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 81–109.
14. Баханов К. О. Компетентнісний підхід до складання програм з історії для 12- річної школи. *Педагогічна думка*. 2004. №3. С. 7–14.
15. Баханов К. О. Навчання історії в школі під кутом зору компетентнісного підходу: Посібник для вчителя. Харків: Вид. група «Основа», 2012. 127 с.
16. Баханов К. О. Професійний довідник вчителя історії. Харків: Вид. група «Основа», 2011. 239 с.
17. Баханов К. О. Технологія розвитку критичного мислення як психолого-педагогічне явище. *Історія та правознавство*. 2008. № 33. С. 49.
18. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства: збірник наукових статей*. 2008. Вип. 1. С. 3–6.
19. Бичко І. В. Українська ментальність і проблеми гуманізації національної вищої освіти. *Розбудова держави*. 1993. № 3. С. 59.

20. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. К.: «К.І.С.», 2004. С. 47–53.
21. Бігун Г., Шапран Д. Етапи формування української національної ідеї: історико-філософський аспект. *Інтелект. Особистість. Цивілізація: тематичний збірник наук. праць із соціально-філософських проблем / Донецький національний ун-т економіки і торгівлі ім. М. І. Туган-Барановського; редкол.: О. О. Шубін (голов.)* Донецьк: ДонНУЕТ, 2003. С. 197–203.
22. Бондар Л. В. О. Сухомлинський: основні пріоритети у вихованні громадянськості. *Рідна школа*. 2007. № 9. С. 19–22.
23. Буйдіна О. Актуальні проблеми здійснення формувального оцінювання в системі післядипломної освіти. *Імідж сучасного педагога*. 2020. № 6. С. 21–25.
24. Волкова Н. П. Педагогіка: навч. посіб. Вид. 2-ге. К.: Академвидав, 2007. 616 с.
25. Головань М. С. Компетенція та компетентність: порівняльний аналіз понять. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2011. № 8. С. 224–234.
26. Гончарова О. С. Формування громадянської та соціальної компетентності учнів на уроках історії. *Історія та правознавство*. 2020. № 7/9. С. 29–33.
27. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття: навчальний посібник. К.: Генеза, 1996. 356 с.
28. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас. Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. Х.: Вид. група «Основа», 2017. 136 с.
29. Громадянське виховання: нові виклики сучасних реалій в умовах трансформації суспільства: науково-допоміжний бібліографічний

- показчик / уклад.: З. М. Горова, В. В. Косенко. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. 128 с.
30. Дем'янчук В. А. Проблеми громадянської освіти та формування правосвідомості у старшокласників. *Перспективи розвитку юридичної науки на Рівненщині. I міжвузівська науково-практична конференція, м. Рівне, 5-6 жовтня 2004 року*. Рівне, С. 9-14.
 31. Десятов Д. Практичні аспекти застосування методів критичного мислення на уроці історії. *Історія та правознавство*. 2007 р. № 9. С. 5–11.
 32. Дмитренко К. А., Коновалова М. В., Семиволос О. П., Бекетова С. В. Звичайні форми роботи – новий підхід: розвиваємо ключові компетентності: метод. посіб. Х.: ВГ «Основа», 2018. 119 с.
 33. Завалевський Ю. І. Громадянське виховання старшокласників: проблеми, досвід, перспективи: навч.-метод. посіб. К.: «Букрек», 2003. 104 с.
 34. Завалевський Ю. І., Косарева Н. І. Якого громадянина ми прагнемо виховати. *Світ виховання*. 2007. № 1. С. 35–38.
 35. Зелінська Є. І. Національна самосвідомість та фактори її формування. *Філософські проблеми гуманітарних наук (Збірка наукових праць)*. 2009. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11405.html>
 36. Зорічева В. І. Формувальне оцінювання здобувачів освіти на уроках історії та громадянської освіти. Ізмаїл: Державний навчальний заклад «Ізмаїльський центр професійно-технічної освіти», 2020. 23 с.
 37. Зязюн. І. А. Освітні технології у вимірах педагогічної рефлексії. *Світло*. 1996. № 1. С. 4–9.
 38. Козій М. К. Громадянськість – проблема педагогічна, актуальна та соціально цінна: навчально-методичний посібник. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. 276 с.
 39. Комаров В. О. Методика навчання історії в школі: Навчальний посібник для студентів історичної спеціальності педагогічних університетів. Кривий Ріг, 2003. 108 с.

40. Компетентнісний підхід до підготовки педагогів у зарубіжних країнах: теорія та практика: монографія / Н. М. Авшенюк, Т. М. Десятов, Л. М. Дяченко, Н. О. Постригач, Л. П. Пуховська, О. В. Сулима. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 280 с.
41. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. Бібліотека з освітньої політики / за заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: «К.І.С.», 2004. 112 с.
42. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. *Директор школи*. 2000. № 39–40. 126 с.
43. Крицька Л. В. Громадянське виховання учнів у світлі Конституції України. *Рідна школа*. 1997. № 3–4. С. 29–33.
44. Кроуфорд А., Саул В., Метью С., Макінстер Д. Технології розвитку критичного мислення учнів. Київ.: «Плеяди», 2006. 216 с.
45. Кузь В., Руденко Ю., Сергійчук О. Основи національного виховання. Концептуальні положення. К.: Інститут системних досліджень освіти, 2013. 152 с.
46. Курилів В. Методика викладання історії: Навч. посіб. Х.; Торонто: «Ранок». 2008. 256 с.
47. Курінько Л. Роль критичного мислення у формування учнівських компетенцій. Х.: ВГ «Основа», 2010. 95 с.
48. Кучер О. А. Формування громадянської компетентності старшокласників засобами інформаційно-комунікаційних технологій. *Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах*. 2008. № 1. С.110–113.
49. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки: навч. посібник. Київ: Знання, 2003. 450 с.
50. Майданик О. В. Змістовий аспект поняття «громадянська компетентність» вчителя початкової школи. *Журнал науковий огляд*. № 7 (28), 2016. С. 1–13.
51. Майорський В. До проблеми оцінювання навчальних досягнень учнів профільних класів із правознавства. *Освітологічний дискурс*. 2015. № 4. С. 129–140.

52. Малахова С., Апалькова Т., Фокіна Н. Розвиток соціальної та громадянської компетентностей старшокласників засобами телекомунікаційних проєктів. *Рідна школа*. 2013. № 12. С. 61–65.
53. Малієнко Ю. Б. Формування інформаційної компетентності дев'ятикласників на уроках історії України Історія України. Всесвітня історія. Правознавство: методичні рекомендації МОН України щодо організації навчального процесу в 2017/2018 навчальному році. Київ: УОВЦ «Оріон», 2017. С. 96–98.
54. Марущак О. М. Поняття компетентності у педагогічній діяльності. *Креативна педагогіка: наук.-метод. журнал*. 2016. Вип. 11. С. 97–108.
55. Мацейків Т. І. Шляхи, форми та методи формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках історії України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи: зб. наук. праць*. 2020. Вип. 75 (Т. 1). С. 132–136.
56. Мисан В. О. Якої історії та як потрібно вчити п'ятикласників. *Історія в школах України*. 1996. №1. С. 29–30.
57. Мисан В. О. Оповідання з історії України та рідного краю: Підручник для 5-го класу середньої школи. К.: Генеза, 1995. 144 с.
58. Михальченко М. Національна ідея як регулятивна сила в загальнонаціональному та регіональному масштабах. *Регіональні версії української національної ідеї: спільне та відмінне: збірник статей*. К., 2005. С. 9–35.
59. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка. Навчальний посібник. 5-е видання, доповнене і перероблене. К.: [б. в.], 2007. 656 с.
60. Мокрогуз О. Інноваційні технології на уроках історії. Харків: ВГ «Основа», 2007. 192 с.
61. Мороз О. В., Сеньківська Г. Я., Легін В. Б. Особливості формування компетентнісного підходу у вивченні історико-культурних процесів

- суспільства у ЗЗСО. *Академічні Візії*. 2023. № 16. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7714913>
62. Мороз П. В., Мороз І. В. Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі: методичний посібник. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с.
63. Мороз П. Історична предметна компетентність учнів старшої школи: визначення та складники. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719398/1/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8%20%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B7%20%D0%9F..pdf>
64. Мохнюк Р. Теоретичні засади формування громадянської компетентності учнівської молоді. *Управління школою*. 2018. № 8(92). С. 5–7.
65. Нікора А. Формування предметно-історичних компетенцій як результат навчальної діяльності учнів. *Educational Dimension*. 2012. Вип. 34. С. 189–197.
66. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти. *Стратегії реформування освіти в Україні*. 2003. С. 13–41.
67. Овчарук О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2015. № 23. С. 18–20.
68. Огородник Л. Ш. Становлення системи громадянського виховання в умовах розвитку української державності. *Шкільний світ*. 1999. № 7. С. 62–67.
69. Онопрієнко О. Концептуальні засади компетентнісного підходу в сучасній освіті. *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 32–37.
70. Основи національного виховання: концептуальні положення / За заг. ред. В. Г. Кузя. К.: Інформ.-вид. центр «Київ», 1993. 152 с.
71. Підгорна О., Береговська Т. Що таке формувальне оцінювання, чому воно потрібне учням і які основні виклики? URL: <https://nus.org.ua/view/shho-take-formuvalne-otsinyuvannya-chomu-vono-potribne-uchnyam-i-yaki-osnovni-vyklyky/>

72. Пометун О. І. Запитання як найважливіший спосіб взаємодії вчителя і учнів. *Історія в школах України*. 2006 р. № 3. С. 25–29.
73. Пометун О. І. Предметна компетентність учнів у процесі навчання історії. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання*. 2015. № 2. С. 56–58.
74. Пометун О. І. Теорія та практика послідовної реалізації компетентісного підходу в досвіді зарубіжних країн. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики* / Під заг. ред. О. В. Овчарук. К.: «К.І.С.», 2004. С. 15–24.
75. Пометун О. І. Яким має бути інтерактивний урок: умови інтерактивного навчання. *Завуч*. 2005. № 28. С. 11–15; № 31. С. 6–10.
76. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: метод. посіб. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.
77. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посібник / За ред. О. Пометун. Київ: А.С.К., 2003. 192 с.
78. Пометун О., Ремех Т. Оцінювання учнів з громадянської освіти в контексті компетентісного підходу. *Український педагогічний журнал*. 2019. № 1. 86–97.
79. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2005. 328 с.
80. Процюк І., Козаченко Р., Сокур О. Формувальне оцінювання на заняттях із гуманітарних дисциплін. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2021. № 1. С. 259–267.
81. Роговець О. В. Громадянська культура як складова етнокультури особистості. *Історія в школі*. 2017. № 6. С. 43–46.
82. Роговець О. В. Взаємодія сім'ї і школи як чинник виховання громадянської культури особистості. *Рідна школа*. 2009. № 1. С. 31–34.

83. Родигіна І. В. Компетентнісно-орієнтований підхід до навчання. Х.: Основа, 2005. 96 с.
84. Родигіна І. Реалізація компетентнісного підходу до навчання (управлінський аспект). *Освіта і управління*. 2004. Т. 7. № 3/4. С. 18–23.
85. Руденко Ю. Д. Концепція формування світогляду громадянина України. *Освіта*. 2006. № 63/64. С. 7–8.
86. Русова С. Національна школа. Вибрані педагогічні твори. Ч. 1 С. Русова. К.: «Либідь», 1997. С. 125–129.
87. Сидорчук Н. Г. Порівняльний аналіз понять «компетенція» та «компетентність» як складних психолого-педагогічних феноменів. *Проблеми освіти: збірник наукових праць*. 2015. Спецвипуск. С. 78–81.
88. Скільський Д. М. Історія української педагогіки. Ілюстрований навч. посібник. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2012. 340 с.
89. Сліпченко С. Діагностування громадянських ціннісних орієнтацій як передумова компетентного моделювання процесу їх формування. *Рідна школа*. 2009. № 1. С. 28–31.
90. Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. К.: Наукова думка, 2000. 680 с.
91. Старєва А. М. Методика навчання історії: особистісно орієнтований підхід: навч.-метод. посібн. Миколаїв: Іліон, 2007. 152 с.
92. Старжець В. І. Виховний потенціал молодіжної політики ОУН в умовах сучасної інформаційної війни. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Вип. 6(58). С. 280–286.
93. Старжець В. І. Методика використання формувального оцінювання на уроках історії. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наук. праць мол. вчених Дрогобицького ДПУ ім. І. Франка*. 2023. Вип. 64. Том 2. С. 317–322.
94. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. К.: «К.І.С.», 2003. 296 с.

95. Стрілецька Н., Смаглюк О. Використання прийомів (технік) формувального оцінювання на уроках інформатики у початковій школі. *Молодий вчений*. 2020. № 6. С. 355–363.
96. Ступарик Б. М. Школі – національне виховання молоді (вибрані статті). Івано-Франківськ: Плай, 2005. 283 с.
97. Супруненко А. Г. Громадянське виховання школярів на уроках історії в загальноосвітній школі. *Педагогічний журнал*. 2013. Вип. 30 (83). С. 502–508.
98. Тарапака Н., Мартін А. Погляди С. Ф. Русової на проблеми морального виховання дітей дошкільного віку. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка: Педагогічні науки*. 2015. Вип. 140. С. 136–140.
99. Терещенко О. Управління системою громадянського виховання. *Директор школи*. 2010. № 5. С. 44–57.
100. Терно С. О. Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії. Х.: «Основа», 2012. 93 с.
101. Терно С. О. Розвиток критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 275 с.
102. Терно С. О. Складові ефективного навчання, або що потрібно знати вчителю про пізнавальні процеси учнів. *Історія в школах України*. 2005. № 4. С. 11.
103. Ткачук Н., Мандрик І., Петрук М. Формувальне оцінювання як інноваційний аспект шкільної географічної освіти в Новій українській школі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2022. № 206. С. 208–214.
104. Трембальська Б. Сутність і структура поняття «громадянська свідомість майбутніх педагогів». *Збірник студентських наукових праць МЕРУ ім. акад. С. Дем'янчука*. 2018. № 2(10). С. 84–89.

105. Тягло О. Критичне мислення – освітня інновація доби демократично орієнтованих трансформацій суспільства. *Вісник програми шкільних обмінів*. 2006. № 28. С. 7–10.
106. Фідря О., Фідря Н. Просторова компетенція та картографічні вміння й навички у курсах шкільної історії. *Історія в школах України*. 2009. № 5. С. 17–21.
107. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у відповідності до вимог нових державних освітніх стандартів / Укладач Н. Степанова. Черкаси, Черкаський ОППО. 2014. 44 с.
108. Шеремет М. Як формувати критичне мислення на уроках історії? *Педагогічні технології*. 2003. Т. 6. № 4. С. 133–136.
109. Шкляр Л. Є. Етнос як суб'єкт історичної дії. *Онтологічні проблеми культури*. 1994. № 1. С. 65–72.
110. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.